

OTDK-dolgozat

2025

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI KAR

**A BEZERÉDJ CSALÁD SZEREPE TOLNA MEGYE
MODERNIZÁCIÓJÁBAN ÉS A MAGYAR SELYEMIPARBAN**

**THE ROLE OF THE BEZERÉDJ FAMILY IN THE
MODERNISATION OF TOLNA COUNTY AND THE
HUNGARIAN SILK INDUSTRY**

Szabó Antónia

Konzulens: Prof. Dr. Kaposi Zoltán

Kézirat lezárásának dátuma: 2024. 11. 13.

Tartalomjegyzék

Bevezetés.....	1
1. Témaleírás, irodalmi áttekintés, kutatási kérdések, források és módszerek.....	2
2. Gazdasági és társadalmi átalakulás Magyarországon (1700-1850)	5
3. A földbirtokmegoszlás sajátosságai Tolna megyében	16
3.1. A nagybirtokosok Tolna megyében	18
3.2. Egyházi uradalmak	21
3.3. Középbirtokos nemesség	23
3.4. Pusztákból eszmei községek	28
4. Bezerédj István, az első önként adózó nemes	32
5. A hazai selyemipar aranykora	45
5.1. A selyemipar fejlődése	45
5.2. Bezerédj Pál, a magyar selyemipar felvirágoztatója	53
5.3. A III. Magyar Királyi Selyemfonoda és a hazai selyemhernyó-tenyésztés sorsa.....	60
5.4. A tolnai selyemfonoda utódja, a Tolnatext Bt.	69
6. Válaszok a kutatási kérésekre - Összegzés.....	74
Forrásjegyzék	79
Mellékletek.....	86

Ábrajegyzék

1. ábra: A Tolna megyei nagybirtokos és apátsági uradalmak Mária Terézia korában és a 19. század elején	22
2. ábra: A bezerédi Bezerédj család címere	32
3. ábra: Bezerédj István (1796-1856).....	35
4. ábra: Örök adás-vételi szerződés 1847-ből	40
5. ábra: Medina, Szedres és a környező puszták 1870 körül.....	42
6. ábra: Hidja és Szedres az 1860-as évek elején	42
7. ábra: Légifelvételek a hidjai Bezerédj-kúriáról, a távolban Szedres (2007)	44
8. ábra: A selyemhernyó tenyésztésének szakaszai	52
9. ábra: Bezerédj Pál (1840-1918).....	54
10. ábra: A kilenc királyi selyemfonoda.....	57

Táblázatok jegyzéke

1. táblázat: A korabeli Magyarország és azon belül Tolna megye népességi adatai az 1784/87-es népszámlás szerint	6
2. táblázat: A hűgyészi birtok bővítése a 18. században.....	20
3. táblázat: A 19. század elején három részre osztott hűgyészi Apponyi uradalom	20
4. táblázat: Az 1870/80-as években átalakult eszmei községek	31
5. táblázat: Az Egylet első 5 éve	51
6. táblázat: Bezerédj Pál földtulajdona a hidjai birtokon	54
7. táblázat: BezerédjPál gyermekeinek szedresi és tengelici birtoka 1935-ben	59

Mellékletek jegyzéke

1. melléklet: Részletek Bezerédj István Szabó Józseffel kötött örök adás-vételi szerződéséből	87
2. melléklet: Bezerédj István Németh Mihállyal kötött örök adás-vételi szerződése	92
3. melléklet: Részletek Füzi János munkásigazolványából	94
4. melléklet: A 18. századi textilmanufaktúrák területi elhelyezkedése.....	95
5. melléklet: A tolnai selyemfonógyár a 20. század elején.....	96
6. melléklet: A tolnai selyemfonógyár épülete mai állapotában.....	96

Bevezetés

A mai gazdaság és a társadalom fejlődésében a történeti múlt sok esetben meghatározó szerepet játszik. Egy történeti kutatás segítségével feltérképezhetők azok a változások, amelyek modern világunkat formálták. A gazdasági és társadalmi struktúrák átalakulásában kulcsfontosságúak voltak azok a modernizációs törekvések, amelyek új átformálták az adott rendszert, s egyben lehetőségeket és kihívásokat teremtettek. Dolgozatom különös figyelmet fordít a modernizáló munkákra. A 19. században Magyarországon a gazdasági fejlődés mozgatórugói a közép- és nagybirtokosok, iparosok, kereskedők és a kívülről jött tőkés vállalkozók voltak. Az új mezőgazdasági módszerek, az innovatív ipari technikák, a kereskedelmi hálózatok új lehetőségeket nyitottak a gazdasági fejlődés számára.

A dolgozat célja, hogy a Tolna megyei gazdaság fejlődésén keresztül, bemutassa a megye 18-19. századi fejlődés fontos vonásait, s ebben főleg a helyi középbirtokos nemesség szerepét. Mindezt kiemelten a Bezerédj család két fontos alakján keresztül kívánom érzékeltetni, akik igen sokat tettek egyrészt a helyi gazdaság javításért, másrészt pedig az országos folyamatok átalakításáért is. Kutatásom fontos részét képezi a magyar selyemipar fejlődésének vizsgálata, amelyben a Bezerédj család kiemelkedő szerepet játszott.

Témaválasztásom és a téma iránti kíváncsiságom alapvetően a helytörténet iránti érdeklődésemből ered. Családomat szedresi őslakosként személyes kapcsolatok fűzik a hidjai Bezerédj-birtokhoz. Felmenőim közt többen megfordultak a birtokon állatgondozó és-tenyésztő, kertész, arató, valamint uradalmi bognárnként. Apai ágról Szabó József 1847. július 20-án örök adás-vételi szerződéssel jutott hozzá szedresi telkéhez, amit halála után fia, János örökölt 1860 nyarán. Anyai ágról Füzi József 1869. január 4-én vásárolt telket Szabó Mihálytól, aki azt 1850 februárban vette át Németh Mihálytól, aki a szerződést Bezerédj Istvánnal szintén 1847. július 20-án kötötte. Mindezt alátámasztják a családom birtokában lévő eredeti iratok, melyek másolata mellékletben (1. és 2.) megtalálható. Az 1864-es születésű Füzi János munkásigazolványa (3. melléklet) alapján a hidjai Bezerédj-birtok mellett a hógyészi Apponyi, a jánosmajori Blan, az apátii Fiáth, a csibráki Jeszenszky, a kajdacs Sztankovánszky, a kajmádi Wolf és Bezerédj Pál jegenyési gazdaságában is végzett arató munkát 1897 és 1912 között.

Tanulmányom család- és gazdaságtörténeti kutatás. Dolgozatomban igyekszem bemutatni, hogy a reformkorban Bezerédj István milyen változásokat hozott Tolna megyében. Írásom másik főszereplője Bezerédj Pál, kinek tevékenysége egy egész iparágat mentett meg Magyarországon. A dolgozat hozzájárul a történeti kutatások gazdagításához, és betekintést nyújt a Bezerédjek reformáló szerepének hosszú távú következményeibe.

1. Témaleírás, irodalmi áttekintés, kutatási kérdések, források és módszerek

Magyarországon a középkortól a 19. századig a földesúri nagybirtok dominálta a gazdaságot, jelentősen meghatározva az agrártársadalom életkörülményeit. Az állami és magánbirtokok viszonya, a nemesi kiváltságok, valamint a jobbágyság és zsellérek jogi helyzete mind hozzájárultak a birtokstruktúra formálódásához. A reformkor liberalizációs törekvései célul tűzték ki a feudális földbirtokok átalakítását a piacgazdaság bevezetése érdekében. A jobbágyszabadítás mérföldkő volt a modern földtulajdonlás kialakulásához vezető úton. Az úrbérrendezés átláthatóbbá tette a birtokszerkezetet, támogatva a gazdasági átalakulást. Az uradalmi gazdaságok és majorságok fokozták az árutermelést, ami előtérbe helyezte a kisbirtokok versenyképességének javítását. A birtokok koncentrációja és a tőkés nagybirtokos réteg kialakulása új társadalmi és gazdasági dinamizmust eredményezett. A földbirtokpolitika a kiegyezés után is lassította az iparosodást és a modernizációt. Az 1920-as évek földreformjai újabb átalakulást hoztak a paraszti réteg helyzetének javításában.

A dolgozat először Magyarország gazdasági és társadalmi jellemzőit mutatja be a 18. századtól, de eközben alapvetően a Dél-Dunántúlra összpontosít. Igyekszik ismertetni Tolna megye birtok- és településviszonyainak fejlődését. A tanulmány részletesen foglalkozik a Bezerédj nemzetség történetével, Bezerédj István gazdasági, illetve politikai tevékenységével, majd Bezerédj Pál munkásságának tükrében a magyar hernyóselyemipar és Tolna település történetét vázolja fel.

Tolna megye, a Bezerédj család és a magyar selyemipar történetét együttesen vizsgáló szakirodalom csak szórányosan érhető el. Az elérhető munkák közül kiemelkednek azok, amelyek Tolna vármegye nemességének tevékenységére, a térség társadalmi-gazdasági fejlődésére, valamint a magyar gyárilipar múltjára összpontosítanak. Dolgozatomban a gazdasági és társadalmi átalakulást lokális szinten vizsgáltam, különös tekintettel Tolna vármegye történelmére. A dolgozat tematikájában és elméleti megalapozottságában illeszkedik a gazdaság- és társadalomtudomány eddigi eredményeihez. Történeti kutatásról lévén szó, a legfontosabb forrásnak korabeli gyűjtemények, iratok és kiadványok bizonyultak, ugyanakkor a téma összetettsége megkívánta egyéb történeti szakirodalom bevonását is.

Mivel nem található szakirodalom kimondottan a magyar királyi selyemfonodákról, így tanulmányomban megkíséreltem összefoglalni a kilenc fonoda közül az egyik, mégpedig a tolnai üzem történetét ipartörténeti szakirodalom és sajtóforrások alapján. A tolnai III. Magyar

Királyi Selyemfonodát a többivel ellentétben nem adta bérbe az állam, hanem Bezerédj Pál irányítása alatt működött. Fontosnak véltem a máig tartó szálak vizsgálatát is: lehetőségem volt interjút készíteni a fonoda jogutódjának képviselőjével a gyár mai működéséről.

Dolgozatom elkészítéséhez forrásaim számos helyről származnak. A hódoltság utáni idők gazdasági, kereskedelmi, piaci jellemzőinek, illetve a birtokrendszerek jellemzőinek megismeréséhez Kaposi Zoltán 2002-es gazdaságtörténeti könyvét és Romsics Ignác 2010. évi alkotását, a társadalmi átalakulás, polgárosodás, tőkésedés tanulmányozásához Glósz József munkáit, illetve Gaál Zsuzsanna 2009. évi PhD-értékezését vettem alapul („A Tolna megyei reformkori középirtokos nemesség átalakulása a neoabszolutizmus és a dualizmus korában”). Népeségtörténeti adatokat a nyomtatásban is megjelent népszámlálási kötetekből (Danyi-Dávid 1960; Danyi 1993; Népszámlálások 1890-1910) gyűjtöttem, továbbá figyelembe vettem Kozma Béla adattárát és számos helységnévtárat. Az összegyűjtött adatokat Excel használatával dolgoztam fel. A Dél-Dunántúl településhálózati rendszeréről és Tolna megye gyáriparáról átfogó képek kaptam T. Mérey Klára tanulmányai nyomán. A tolnai uradalmak áttekintéséhez Cserna Anna és Reibung Józsefné, a Tolna Megyei Levéltár dolgozóinak munkái voltak segítségemre. A birtokosok kapcsolataiba Balázs Kovács Sándor, Kaposi Zoltán és Kisasszony Éva tanulmányain keresztül nyerhettem betekintést. A Bezerédj család történetéhez Bodnár István és Gárdonyi Albert Bezerédj Istvánról készített kétkötetes életrajzi művet, illetve Nagy Iván magyarországi címergyűjteményét vettem alapul. Benisch Artúr és Kovacsics József munkáin keresztül betekintést nyertem a puszták és eszmei községek működésébe. A magyar textilipar átalakulásának történeti hátteréhez, a céhesedés és a manufaktúraalapítás történetéhez Endrei Walter és Máday Izidor munkái, a selyemkészítés folyamatához Mátéfy Györk és M. Novák Irma szövőmérnökök tanulmányai, selyemhernyó-tenyésztési statisztikához pedig Takáts Rózsa, a Magyar Mezőgazdasági Múzeum ipartörténészének publikációi biztosítottak adatokat. Bezerédj Pál selyemipari tevékenységét Bányai Irén és Máday Izidor nyomán vázoltam fel.

Mivel a téma feldolgozása kapcsán egyértelművé vált, hogy az eddigi kutatási eredmények, szakirodalmi anyagok egyelőre még jelentős hiányt mutatnak, ezért az általam megismert szakirodalom és a gyűjtött statisztikai adatok alapján a következő kutatási kérdések fogalmazódtak meg bennem:

1. Milyen volt Tolna vármegye gazdasági rendszere, s hogyan alakultak a megye birtokviszonyai a polgári forradalom előtti évszázadban?
2. Milyen hatást gyakorolt Bezerédj István a vármegyei gazdasági és politikai élet változásaira és a helyi reformokra?

3. Mennyiben járult hozzá Bezerédj Pál a magyarországi selyemtermelés és -feldolgozás fejlődéséhez?

Dolgozatomban először Magyarország gazdasági és társadalmi dinamikát tekintem át, főleg a mezőgazdaság és az ipar fejlődésére fókuszálva, bemutatva az átalakulásban a nemesi birtokosok szerepét. Ezt követően Tolna megyére koncentrálni megvizsgáltam a vármegye gazdasági és társadalmi rendszerét, röviden jellemeztem a nagy- és középbirtokosok uradalmait, az egyházi uradalmakat, de kitértem a pusztákból létrejött eszmei községekre is. A dolgozat kiemeli a köznemesi Bezerédj nemzetség szerdahelyi ágának Tolna megyében tevékenykedő tagjait: Bezerédj Istvánt (1796-1856) és unokaöcsét, Pált (1840-1918). Ahhoz, hogy megértssem munkásságuk jelentőségét, és hogy gazdaságtörténeti szempontból milyen jelentősége is volt a hazai selyemhernyó-tenyésztésnek és az arra ráépülő feldolgozóiparnak, áttekintettem a selyemipar fejlődését, valamint a selyemhernyó-tenyésztés és a hernyóselyem kikészítés folyamatát. A 19. század közepén aranykorát élte a hernyóselyemipar Európában. Bezerédj István 1841-ben alapított Szeder-Selyem Egyletet Szekszárdon és selyemfonodát üzemeltetett hidjai birtokán. Azonban az 1850-es években hernyóbetegség bénította meg az európai hernyóselyemtermelést. Az 1870-es években Pál vette át a hidjai mintagazdaság működtetését és igyekezett folytatni nagybátyja selyemipari tevékenységét. Célul tűzte ki a magyarországi hernyóselyemipar újjáélesztését. 1880-ban megalapította az Országos Selyemtenyésztési Felügyelőséget és az Országos Petevizsgáló Állomást Szekszárdon, valamint 1881 és 1908 között központi gyárhálózatot épített ki. A 9 állami selyemfonoda közül a tolnait Bezerédj irányította önerőből. A fonoda jogutódja műszaki textilgyártással foglalkozik. Lehetőségem volt ellátogatni a gyárba, ahol interjút készítettem a cég képviselőjével és megtekintettem az 1898-ban épült fonoda épületét, valamint a ma is őrzött fonóberendezéseket és emléktárgyakat. A dolgozat összegzéssel zárul, mely fejezetben megválaszolom a kutatási kérdéseim.

Úgy gondolom, hogy az összegyűjtött források segítségével lehetőség nyílik Tolna megye változásainak plasztikus ábrázolására, s benne a Bezerédj-család szerepének megvilágítására. Mindettől azt várom, hogy sikerül egy család működésén keresztül megrajzolni egy olyan gazdasági és társadalmi életvilágot, amelynek fontos eleme volt a fejlettebb térségekhez való alkalmazkodás, a rugalmas magatartás. Meggyőződésem, hogy mivel a tolnai selyemipar történetéről még nem született átfogó összefoglalás, így dolgozatom érdemi hozzájárulás lehet a térség valóságos és reális megítéléséhez.

2. Gazdasági és társadalmi átalakulás Magyarországon (1700-1850)

A fejezet Magyarország gazdasági és társadalmi változásait mutatja be, különös figyelmet fordítva a mezőgazdaság fejlődésére, a népesség növekedésére, valamint a betelepítések következményeire. Bemutatom azt az átalakulást, amelyek során a magyar földbirtokosok egyre fontosabb szerepet töltöttek be a modernizáció folyamatában. Említést teszek az iparosodás kezdetére is, különös hangsúlyt fektetve a manufaktúrák és gyárak megjelenésére, valamint a gazdasági infrastruktúra fejlődésére.

A 18. századtól Nyugat-Európában a gazdaság alapvető átalakuláson ment keresztül. A szabad gazdálkodói viszonyok között egyre több vállalkozás született, amelyek átrendezték a piacot. Az agrárforradalom következtében a földbirtokok bekerítésével kialakult a nagyüzemi gazdálkodás. A vetésforgókban új növényeket kezdtek termelni. A mezőgazdasági fejlődés együtt járt a népességnövekedéssel és iparosodással. Az ipar és a szolgáltatási szektor foglalkoztatási igényei révén a városok növekedtek, miközben a mezőgazdaságban is intenzív fejlődés zajlott. Angliában a polgári szabadság elérése hosszú folyamat eredménye volt, amit a városi bérleti viszonyok nagyban elősegítettek. A városi tőke beszivárgott a mezőgazdaságba és csökkentette a városi szolgaság mértékét. Adam Smith hangsúlyozta, hogy a kereskedelem alapja a falvak és városok lakossága közti forgalom; s a földművesek száma általában meghaladja az iparosokét, mivel az élelmiszerelőállítás az ipar és a kereskedelem működésének alapja. [Kaposi 2007]

Angliában már a 16. századtól jelen volt a bérlői rendszer, ami a 18. századra lehetővé tette a nagyüzemek alapítását. A textiliparban hozták létre az első gyárakat, amelyek kezdetleges mivoltuk ellenére jelentős hatással voltak a gazdaság egésze fejlődésére. Az ipar növekedésével megváltozott a településszerkezet és áthelyeződött a nemzetgazdaság súlypontja, miközben a gyári munkások száma és reálbére növekedett, javítva a háztartások jövedelmét és fogyasztási hajlandóságát. Az állam monopoljogok kiosztásával és exportengedély bevezetésével akadályozta meg a gazdaság túlhevülését. Az angol piacgazdasági modell gyorsan terjedt Nyugat-Európában, ugyanakkor Közép-Európában és azon belül Magyarországon még kevésbé jelentek meg ezek a változások. Stabilizációs folyamatok indultak el, amelyek hosszú távon segítették a fejlődést, de a gazdaság további növekedését egyelőre csak a lassú urbanizáció és a 18. századi birodalmi háborúk ösztönözték. [Kaposi 2002]

„Közép-Európa, amely a 16. századig az Occidens szerves része volt, a nyugati korai kapitalizmushoz képest lemaradt, visszaesett, annak alárendelődött; a töröktől meghódított

területei pedig abszolút értelemben is hanyatlásnak indultak.” [Hanák 1986:15] A török hódoltság után Magyarország a Habsburg Birodalom részeként többnyelvű és kulturálisan sokszínű régiókat foglalt magában. A földek gazdátlanok lettek, a földbőség és a ritka népesség miatt kezdetben szabad földfoglalás zajlott a megművelhető területekért, majd az ország jelentős újjáépítési folyamaton ment át, beleértve a településhálózat újjászervezését és az újranépesítést. Az alföldi és dunántúli török hódoltsági területeken lényegesen megváltozott a táj arculata. Jelentős bevándorlás ment végbe, ennek során a Dunántúl keleti részén sváb telepések gazdálkodásra alkalmas területeket igyekeztek létrehozni az erdők kiirtásával, így ezt követően többévtizedes harc vette kezdetét a futóhomok visszaszorítására. [Romsics 2010]

A töröktől érintetlen nyugati és északi területeket a jellegzetes középkori településhálózat és településformák – orsó- és sorfalvas, szalagtelkes települések – jellemezték. A lakosság egy része a mezővárosokba húzódott, amivel agrárvárosok és óriásfalvak alakultak ki. A Délkelet-Dunántúlon német telepések szabályosabb településformákat hoztak létre. [Kaposi 2002]

1. táblázat: A korabeli Magyarország és azon belül Tolna megye népességi adatai az 1784/87-es népszámlás szerint

	Nagy-Magyarország	Tolna megye
Népesség (fő)	8.525.480	133.557
<i>Családok</i>	<i>1.332.038</i>	<i>26.686</i>
<i>Nemesek*</i>	<i>157.299</i>	<i>1.440</i>
<i>Polgárok*</i>	<i>54.335</i>	<i>1.070</i>
<i>Parasztok*</i>	<i>500.836</i>	<i>10.725</i>
<i>Zsellérek*</i>	<i>734.103</i>	<i>14.889</i>
Népsűrűség (fő/km ²)	29	36
Helységek összesen	12.735	169
<i>Szabad királyi város</i>	<i>61</i>	<i>0</i>
<i>Mezőváros</i>	<i>605</i>	<i>17</i>
<i>Község</i>	<i>10.788</i>	<i>89</i>
<i>Szabad puszta</i>	<i>1.281</i>	<i>63</i>
Házak	1.072.482	19.924

*Forrás: Saját szerkesztés Danyi-Dávid 1960 alapján. *csak férfiak*

A 18. század elején Magyarország (és Erdély) lakossága 4 millió főre volt tehető, ami azt jelenti, hogy a török hódoltság 150 éve elvitte a népességnövekményt, hiszen a 16. század közepén is nagyjából 3,5-4 milliós népességgel lehet számolni. [Kaposi 2002] A II. József által elrendelt első magyarországi népszámlálás szerint a korabeli Magyarország lakossága

meghaladta a 8,5 millió fő volt. [Danyi-Dávid 1960] Az 1. számú táblázat Magyarország, illetve – a dolgozat fókusz, – Tolna megye adatait tartalmazza az első népszámlálásról.

A népeségfejlődés gyors volt, s ez jó látszik a városi adatokban is. Míg a 18. század végén a legnagyobb magyarországi város Debrecen volt, addig az 1840-es évekre Pest átvette a vezetést. A forradalom előtt Pest, Buda és Óbuda együttesen már meghaladva a százezres létszámot. A városfejlődés szorosan összefonódott a belső piac és a mezőgazdasági árutermelés bővülésével, ami a városhálózat átrendeződését indította el. [Kaposi 2002]

A belső növekmény és a migráció nem volt elég az ország benépesítésére, illetve a területi aránytalanságok kiegyenlítésére, ezért a bécsi kormány és a magyar rendek külföldi telepeseket hívtak be, kedvezményekkel ösztönözve a letelepedést. [Romsics 2010] A betelepülés során cseh, délszláv, német, osztrák és román népcsoportok érkeztek. A cseh, észak- és középnémet, illetve az osztrák bevándorlók főként a városokat erősítették, míg a délnémet és keleti területekről érkezők jellemzően agrárterületeken telepedtek le. A különféle népcsoportok új munkakultúrákat hoztak: a német munkamódszerek jól illeszkedtek a majorságokba, míg a románok félnomád gazdálkodása nehezebben alkalmazkodott a telekrendszerhez. A betelepüléssel növekedett a munkaerő, és a korábban elnéptelenedett területek népsűrűsége is helyreállt, ami a földek jobb kihasználását eredményezte. [Kaposi 2002] A németek törzsöröklési rendszere megvédte a sváb telepesek földjeit a telekaprozódástól. A magyar lakosság aránya megfeleződött. [Romsics 2010; Fényes 1847]

A 18. században és a 19. század első felében a magyar gazdaság alapvetően a mezőgazdaságra épült, a lakosság óriási többsége ebből élt. A török uralom alól felszabadult területeken különböző gazdálkodási rendszereket és agrárstruktúrákat alakítottak ki. Továbbra is fennmaradt a középkori földesúri és jobbágytelekrendszer, s árutermelő majorságokat hoztak létre, robotra kényszerítve a jobbágyokat. A nagy családi birtokok (Batthyány, Esterházy és Festetics stb.) meghatározó szerephez jutottak, hosszú távra biztosítva gazdasági befolyásukat. Emellett egyházi intézmények és a középbirtokosok is jelentős földterületekkel rendelkeztek. A bécsi vezetés az egységesítésre törekedett, hogy a különböző politikai és kulturális hagyományok felett központi irányítást biztosítson, elsősorban a gazdasági erőforrások hatékonyabb kihasználása érdekében. [Szabad 1979] Az elhagyott területek egy részét hadvezérek, udvari szállítók vagy hitelezők kapták adomány formájában vagy jutalomként. A betelepített külföldi birtokosok gyakran eladták földjeiket magyar arisztokratáknak.

A földrajzi adottságok is kedveztek az agráripari munkamegosztásnak, amely gazdasági önellátásra törekedett. Magyarország és Ausztria gazdasági kapcsolatainak kereskedelmi szabályozása érdekében 1754-ben kettős vámrendszert vezettek be, amely kedvezett a magyar

agrártermékek exportjának és bővítette a hazai piacot az osztrák iparosok számára. Ezt támogatta az 1753-as valutarendelet, amely stabil pénzügyi háttérrel teremtett, valamint az 1761-es céhrendelet, amely az iparosodást segítette elő. Mária Terézia az 1767-es úrbérrendeletet a felvilágosodás eszméinek hatására vezette be, hogy növelje az állami adóbevételeket és rendezze a birtokjogi viszonyokat. A rendelet meghatározta a földhasználat jogi kereteit, rögzítve a paraszti és urasági földek határait, a közösen használt területeket, valamint az úrbéres telkek méretét és a jobbágyság kötelezettségeit. Az intézkedés védelmet adott a paraszti földeknek, miközben az uradalmak számára tisztázta a majorgazdálkodás feltételeit és a robotmunka kereteit, segítve a hatékonyabb gazdálkodást. [Kaposi 2002]

A természet- és gazdaságföldrajzi adottságok is magyarázták a többféle gazdálkodási modellt, így a parlagváltásos, a két- és a háromnyomásos gazdálkodást. A 18. század végére megszilárdult a jobbágytelki birtoklás. Az Alföldön a földesurak megjelentek ugyan, de nem alakítottak ki majorságokat. A Dunántúl keleti részén a jobbágyság birtokjoga az irtásföldeken erősebb volt, mint a telkeken. Az úrbéri rendelet megszilárdította az új birokviszonyokat, elválasztva egymástól a földesúri birtokot és a jobbágybirtokot, valamint megerősítve az örökös használati jogát. Az ország termőterületének kétharmada nemesi magántulajdonban volt, és az úrbéres földek többsége (72 %-a) is ezen földbirtokosok tulajdonában állt. [Romsics 2010] Az alföldi nagyvárosok birtokai, a hegyvidéki területek, a tanyás gazdálkodás és a szőlőtermelés külön modellt képviseltek. Az agrártermelés terjeszkedését az ország árvízveszélyes területei akadályozták, amelyek közegészségügyi problémákat is okoztak a mocsaras területek révén. [Károlyi 1973, Kaposi 2022]

Az 1770-1780-as évektől kezdve fellendült a hazai mezőgazdaság, főként az állami igények növekedésének köszönhetően, különösen a hadsereg ellátásához szükséges készletek iránti kereslet emelkedése révén. Az Alföldön és a Dél-Dunántúlon a mezőgazdaság fő ágazata az állattenyésztés volt, különösen a külterjes szarvasmarhatartás, legfőbb exportcikke a magyar szürke marha. A juhtartás is sokat fejlődött, mivel a szomszédos területek textilipara növekvő gyapjúkeresletet generált, így a nagy uradalmak áttértek a finomabb gyapjút adó juh tenyésztésére. [Rúzsás 1980] A háborús évek bővítették a mezőgazdasági piacot, ami az árak növekedésével kedvezett a magyar agrártermelőknek, főleg azoknak, akik nyugat-magyarországi és Duna-menti birtokok révén jó szállítási lehetőségekkel rendelkeztek. A mezőgazdasági termelés bővítésében nagy szerepe volt a vízsabályozási és a lecsapolási munkálatoknak. A Duna, Tisza és Dráva mentén végzett folyószabályozások és gátépítések új legelőket és réteket hoztak létre az árterek helyén. Az új földekre nagy szükség volt mind az uradalmak, mind a növekvő agrárnépesség igényei végett. [Kaposi 2022] A birtokszerzéssel

lehetőség nyílt jobbágytelkek kialakítására és új munkaerő telepítésére, valamint földet biztosítottak a majorsági alkalmazottaknak. A telkes jobbágyok száma jelentősen nőtt, és még gyorsabban gyarapodott a zsellérek és cselédek száma. Az új földek révén az állattartás bázisa is bővült, a szántóföldi termelés pedig a gabonatermesztés irányába tolódott el, miközben megjelent a kukoricatermesztés is. Az állattartás és szőlőtermesztés szintén erősödött a piaci igényekhez alkalmazkodva, ám a jobbágyok és zsellérek gazdasági lehetőségei változatlanul szűkek maradtak. [Rúzsás 1980]

A majorsági termelés gyors növekedése képzett gazdatiszteket igényelt, akiket eleinte külföldi egyetemeken tanítottak, míg később a keszthelyi Georgikon és a magyaróvári Gazdasági Akadémia kezdte képezni őket. A gazdatisztek nagy mozgékonyssággal, gyakran váltották munkahelyüket, és ahol dolgoztak, ott hamar gazdasági fellendülést értek el. A majorságok felszerelése és épületei is korszerűsödtek, megjelentek a modernebb mezőgazdasági eszközök és az istállók, tárolók építése is bővült. Az uradalmi ipar, például a serfőzdek és malmok száma növekedett, ami jelezte a piaci igényekhez való alkalmazkodást. Ugyanakkor a kevésbé piacosodott vidékeken, különösen Erdélyben, ezek a változások csak kevésbé jelentek meg. Növekedett a paraszti termékek kereskedelme. A legtöbb paraszt önellátó rendszerben gazdálkodott, és csupán az adók megfizetése miatt értékesített termékeket. [Rúzsás 1980]

A francia háborúk alatt megnőtt az ipari termékek iránti állami kereslet, ami az iparosok számának növekedéséhez vezetett Magyarországon. A 18. század végére az iparban dolgozók aránya gyorsabban nőtt, mint a mezőgazdaságban dolgozóké. Az ipar fő ágazatai közé a bőr-, fém-, építő- és ruházati ipar tartoztak. Megjelentek az első manufaktúrák és gyárak, különösen a bőr- és textilipar területén. A nehézipar, különösen a nemesfémérc-bányászat, főként az északi megyékben és Erdélyben koncentrálódott. A gyárak lassú elterjedését a Monarchián belüli munkamegosztás, valamint a cseh és osztrák versenytársak is korlátozták. A hitelélet eleinte főként magánhitelezésen alapult, és a hitelezők közé a birtokosok, egyházi intézmények és egyre több nagykereskedő tartozott. A vállalkozások önfinanszírozással működtek, és az állami csőd fenyegetésével járó infláció miatt 1816-ban létrehozták az Osztrák Nemzeti Bankot, ezzel stabilizálva a monetáris rendszert. [Kaposi 2002]

A háborús kereslet megszűnésével 1818-tól látványos dekonjunktúra alakult ki. Jelentősen és tartósan csökkent a termények ára, azzal pedig a mezőgazdasági termelők jövedelme. Azonban a jövedelem csökkenésével a nemesség igényei nem hagytak alább, s a termelékenységnövekedés nem volt elegendő a kieső jövedelem fedezésére, így számos arisztokrata, középbirtokos és kisnemes adósodott el. Viszont az 1840-es évekre a terményárak

az 1820-as évekhez viszonyítva több, mint 60%-kal növekedtek. A hozamok középkori szinten stagnáltak az alacsony technikai színvonalú mezőgazdaság, a sekélyen művelt talaj, valamint a trágyázás hiányának köszönhetően. A földesúri birtokokon is jellemző volt az extenzív gazdálkodás, amely inkább a területek növelésére, mint a hozamok javítására koncentrált. A majorságok területeit a jobbágyföldek rovására növelték, de a termelés módszerei továbbra is elmaradtak maradtak. [Romsics 2010]

Az 1830-as években a magyar agrártermékek iránti növekvő kereslet világossá tette, hogy a hagyományos jobbágyi munkára épülő gazdálkodás már nem elégséges. Gróf Széchenyi István hatására egyre több nagybirtokos kezdte felismerni a kapitalista mezőgazdasági átalakítás szükségességét. A modernizáció során a földesúri birtokokat korszerűsítették, specializált üzemegységekre osztották, új agrotechnikai módszereket vezettek be, a földművelésben forgóra váltottak, és bér munkát alkalmaztak. Emellett a gazdaságokban feldolgozóipart is fejlesztettek. Ezeken a birtokokon a gabonahozamok többszörösen meghaladták az országos átlagot. A földbirtokosok többsége csak részben vagy egyáltalán nem kezdte el a hagyományos gazdálkodás modernizálását. Széchenyi rámutatott, hogy egyes gazdák már a jövőt élik, míg mások középkori módszerekkel dolgoznak, ami a birtokosok gazdálkodásmódjától függött. Az agrárium teljes modernizálásához azonban a feudális viszonyok felszámolására és a birtokjog polgári átalakítására volt szükség. [Romsics 2010]

A 18. századi magyar gazdaságban kiemelkedő volt a felvidéki színesfémtermelés rekonstrukciója, amelyet Bécs nagyvonalúan támogatott. A Rákóczi-szabadságharc után elhanyagolt bányák réz- és ezüsttermelését sikeresen helyreállították, és jelentős technológiai fejlesztéseket hajtottak végre, például vízemelő gépeket üzemelttek be. A korai tőkés vállalkozásoknak tekinthetők a főúri és kincstári korszerűsített vasművek, amelyek piacra termeltek. A 19. század első felében a vidéki területekkel ellentétben a szabad királyi városokban már csökkent a céhek dominanciája. [Romsics 2010]

A falvak lakóinak ruházkodási igényeit (népviselet) jelentős mértékben a falusi háziipar elégítette ki. Különösen a felföldi, szlovákok lakta megyékben virágoztak a szövő-fonó tőkés vállalkozások. A 19. század második negyedében a céhek nem tudták kielégíteni a növekvő ipari keresletet, ezért egyre több ügyetlen amatőr kapott iparüzési engedélyt. Mária Terézia támogatta a manufaktúralapítást, ipari védővámokat vezetett be, és teljes behozatali tilalmat rendelt el. Bár a legtöbb korai manufaktúra csak rövid ideig működött, az 1760-as évektől új fellendülés indult, így a 18. század utolsó negyedében az udvar gazdaságpolitikája megváltozott, visszafogva a magyar manufaktúraalapítást. II. József uralkodása alatt azonban újabb fellendülés következett, és számos textilmanufaktúra létesült Magyarországon. [Romsics

2010] „A manufaktúrák munkásainak nagy része eredetileg céhlegény volt, de jelen voltak a szakmunkások, a segédmunkások, a napszámosok is ugyanúgy, mint a gyerekek, akik egy felnőtt bérének megközelítőleg negyedrészt kapták.” [Kaposi 2002:133] A manufaktúraalapítási hullámnak az 1788/90-es válság vetett véget, megnegyedelve a textilmanufaktúrák számát. A 19. század elején a háborús konjunktúra új lendületet adott az iparnak, különösen a bőr-, textil-, és vasipar terén, amelyek a hadsereg ellátására koncentráltak. A háborúk után az 1830/40-es években az iparfejlődés üteme lassult, továbbra is a hagyományos technológiával működő manufaktúrák domináltak. Termelésnövekedést eredményezett a vasművek modernizálása során korszerűsített technológia (például gőzgéppel hajtott hengerek, gőzkalapácsok) bevezetése. Magyarországon lassan terjedtek el a gőzgépek, 1841-ben csupán 9 darab működött a magyar iparban. A vas-, és gépiparban, valamint az élelmiszeriparban jelentős fejlődés mutatkozott a mezőgazdasági nagyüzemek növekvő eszközigényének köszönhetően. Az élelmiszeriparban is jelentős előrelépés történt, különösen a cukorfinomítók és a szeszgyárak száma növekedett. Széchenyi kezdeményezésére a malomipar is ekkor indult fejlődésnek. 1835-ben megalapította az első modern gőzmalmot, ezzel is elősegítve Magyarországot a későbbi világpiaci lisztkivitel terén. [Romsics 2010]

Bár számos textilipari vállalat alakult Magyarországon az 1840-es években, ezek közül kevés volt felszerelve modern technológiával. A magyar gyapjuszövet-termelés a birodalom termelésének csupán 21 %-át tette ki, főként alacsony minőségű szövetekkel. A bőripar azonban sikeresebben versenyzett a Habsburg Birodalom többi részével. A kőedénygyártó és a papíripari üzemek száma is gyarapodott, utóbbi különösen a nyomdaipar igényeinek köszönhetően. Érdekesnek tartom megemlíteni, hogy Erdélyben a bányászat és a kézműipar fejlettebbnek minősült, mint Magyarországon, szász városaik különösen erős céhes iparral rendelkeztek. [Romsics 2010]

Széchenyi nyugat-európai utazásai során „megértette az összefüggést erkölcsi és anyagi hanyatlásunk és politikai berendezkedésünk elmaradottsága között.” [Csóka 1928:54] Felismerte, hogy a fejlődés új kereteket kívánt. Számos nemes és politikai szereplő támogatta eszméit, az elsők közt volt gróf Batthyány Lajos, Deák Ferenc, báró Eötvös József, Kossuth Lajos, Kölcsey Ferenc és báró Wesselényi Miklós. Eszméik közé tartozott – melyekre az „új Magyarországot” tervezték felépíteni – a törvény előtti egyenlőség és a közteherviselés, a halálbüntetés eltörlése, valamint a 800 éves jogok feladása, amellyel kilépnek az egyéni önzésből. [Csóka 1928] Az 1848-as forradalom révén eredményesen elérték az áttörést, s a modernizáció a formálódó polgárság körében gyors ütemben elterjedt. Ennek köszönhetően létrejött a polgárosodás és a tőkés gazdaság alapja. Egyértelművé vált, hogy Magyarországon a

korszerű infrastruktúra fejlesztése kulcsfontosságú a gazdasági fejlődéshez. A dualizmusban Magyarország megőrizte kormányzati és törvénykezési autonómiáját, kiharcolta gazdasági és politikai önrendelkezését. [Romsics 2010]

A magyar polgárosodás sajátosságait a nyugati típusú fejlődéshez viszonyítva elemzi a szakirodalom. A polgárság fogalma nehezen meghatározható; a történészek egyes rétegeit vizsgálják, mintsem az egészét. „Általánosságban megállapítható, hogy a vita kevésbé nemzetközi, inkább csak német vagy közép-európai, bár a problémafelvetés itt sem egészen magától érthetődő.” [Gaál 2009:7] A polgárság kifejezés használata azokon a területeken jellemző elsősorban, ahol nagyobb mértékben érzékelhetőek a társadalmi törésvonalak. Közép-Európában a polgárság, mint közös identitás jött létre azon rétegek számára, amelyek a „kiváltságos, régi hatalom tagjaitól, valamint a monarchikus abszolutizmustól” elhatárolódtak a 19. századi iparosodás előrehaladtával. [Gaál 2009:8] Azokon a területeken, ahol hiányzik a nemesi tradíció (például USA), nem alakultak ki hasonló törésvonalak, így a polgárságról szóló vita sem jelentős. A polgárság összetartó elemei összefonódnak a felvilágosodás eszméivel: például a kultúra hangsúlyozása, a közös munka és a család megbecsülése stb. [Gaál 2009]

A gazdasági fejlődés mentén a magyar elit átalakult: a reformkorban már a középbirtokos nemesség és értelmiség került előtérbe. Az európai abszolutizmus útján a magyar arisztokrácia bécsi udvaroncokká vált. A köznemesség gazdasági szerepe a 18. század első évtizedeiben erősödött meg. A Habsburgok támogatásával a magyar nemesség megszilárdította hatalmát Magyarországon, viszont elvesztette szellemi befolyását. Az ily módon visszahúzódó arisztokrácia okozta űrt a köznemesség igyekezett betölteni. Bár felkészületlenül és tapasztalatlanul jártak el, az vitathatatlan, hogy az ország újjászervezésében kulcsszerepet töltöttek be. A nemesség érdekeit az ország érdekeivel azonosították, s az évszázados rendi hagyományokra támaszkodtak. Biztosították az állam működését, annak ellenére, hogy közigazgatási rendszerük nem volt hatékony. A Mária Terézia uralkodása alatt előre törő abszolutizmus Magyarországon korlátokba ütközött, ami már a 18. század végére dualista viszonyokat hozott létre. [Glósz 1999] „A reformkorban a liberálissá vált nemesség valódi szövetséget kínált: jobbágyszabadítást, törvény előtti egyenlőséget, korlátozott politikai jogokat a parasztság támogatásáért cserében; csak így vállalhatta fel a küzdelmet az abszolutizmus ellen Magyarország birodalmon belüli különállásáért.” [Glósz 1999:34] A 18. századi újjáépítés alatt a magyar nemesség politikailag, a Habsburgok pedig gazdaságilag igyekeztek elkülöníteni egymástól a monarchia két részét; ennek ellenére a gazdaságok kiegészítették egymást és szoros kereskedelmi kapcsolat jött létre, s minden akadály ellenére

fennmaradt. A századfordulóra Magyarország már nem volt elszigetelve Európától, az európai tapasztalatokkal rendelkező köznemesi elit tagjai a reformok élére álltak. [Glósz 1999]

A középbirtokosok közt elterjedt az úrbéri földek jogi átalakítása, azaz a jobbágyság felszabadításának gondolata. Ezzel a társadalmi átalakulás alapját már nem a rendi hierarchia, hanem az etnikai nemzet képezte. [Glósz 1999] A 19. század elején a magyar nemesség módfelett éles életmódbeli és vagyoni különbségekkel bírt, a nemes családok mindössze 8%-a rendelkezett jobbággyokkal. A Dunántúlon a nemesek nagy része (~93%) nem rendelkezett úrbéres földdel, parasztként vagy más polgári foglalkozásból éltek. Tízből kilenc nemes család olyan alacsony jövedelemmel bírt, hogy nem tudott saját költségén hadba vonulni. A főnemesség a 18. század elejére elvesztette hatalmát, csökkent társadalmi befolyásuk, a főúri udvarok szerepe visszaszorult. Az arisztokrácia csoportokra oszlott, a Dunántúl katolikus arisztokratái betöltötték az országos főméltóságok (például főispánok) szerepét, míg az ország keleti részében birtokos arisztokraták inkább a helyi köznemességgel tartottak kapcsolatot, ők kevésbé kötődtek Bécshez. [Romsics 2010] A sokáig vezető szerepet játszó, de „....később dzsentrivé szegényedő, jómódú középbirtokos nemesség”-re [Gaál 2009:16] a hagyományos, patriarchális életmód volt rájuk jellemző, ritkán hagyták el megyéjüket. A köznemesség intellektualizálódását a 18. század legnagyobb társadalmi fordulatának tartja a szakirodalom, mivel a hagyományos tekintélyalapú vezetés fokozatosan szakszerűvé vált. Az oktatás iránti érdeklődés megnövekedett, és egyre többen szereztek jogi végzettséget a nemesek közül. Ez a folyamat hozzájárult a közép-nemesség társadalomvezetésben betöltött szerepének erősödéséhez. [Romsics 2010]

A nemesség 90%-át alkotó kismemesi réteg sokszínű társadalmi csoportot képezett, amelybe a címerleveles nemesek, az egyházi nemesek, egytelkesek, és a kisbirtokos nemesek tartoztak. A réteg alján a cselédnek vagy jobbágygazdaságba szegődött kismemesek helyezkedtek el. Az egytelkesek és az armalisták létszámát több, mint kétszázezerre becsülték az 1800-as évek elején. Nem tartoztak a nemesség adómentességét biztosító törvény (1723:VI.) hatálya alá a címerlevelesek, őket megyei háziadó fizetésére kötelezték. A birtoktalan kismemesség egy része városokba költözött, s polgárjogot szerezve értelmiségi pályára lépett. Magyarország lakosságának 70 %-a (6,6 millió fő) az úrbéres népességhez tartozott 1848-ban, ami az úrbérrendezések és a zselléresedés következtében fokozatosan nőtt, amelyben elsősorban a telekaprózódás játszott szerepet. Az úrbéres népesség helyzete változatos volt, a jobbággyok különféle kötelezettségekkel tartoztak földesuraiknak, és ezek az ország különböző részein eltérő formákat öltöttek. A 18. században a jobbággyok kötelezettségeit többnyire szerződések, szokásjogok és urbáriumok szabályozták. A század folyamán fokozatosan

erősödött földhasználati joguk, csökkentek szolgáltatási terheik. II. József reformjai megszüntették az örökös jobbágyságot és biztosították a szabad költözést, illetve lehetővé tették, hogy a jobbágyok mesterséget tanuljanak, maguk rendelkezhetnek telkük fölött. Az önkéntes örökválságot 1840-ben iktatták törvénybe, az úrbéres földek 4 évvel később szabad polgári tulajdonná váltak. A majorsági zsellérek, akik földesúri földön éltek, adómentességet élveztek, az 1848-as jobbágyfelszabadítás nem érintette őket. [Romsics 2010] 1848-ra a zsellérek száma a négyszeresére, mintegy 830 ezer főre nőtt, a teljes jobbágyság aránya a teljes parasztságon belül 67-ről 40 %-ra esett vissza. [Hanák 1986]

A szociális feszültségeket nem oldotta fel 1848, s a nacionalizmus újabb konfliktusokat szült. Az új politikai helyzetet kihasználva a Habsburgok a magyar nemesi elitet a birodalmon belüli nemzetiségek révén bénították meg. A történetírás gyakran úgy értelmezte a reformkori politikai változásokat, mint a gazdasági helyzet közvetlen következményeit, ahol a növekvő kereslet és a birtokos nemesség eladósodása a társadalmi átalakulást sürgette. Ez azonban nem minden esetben ösztönözte a reformokat. A birtokos nemesség zöme a nemesi kiváltságok megtartásában látta a túlélés lehetőségét, míg mások hazafias kötelességből lemondtak előjogaikról, hogy megfeleljenek a nemzeti szerepfelfogásuknak. Az érdekek és a bizonytalanság azonban megosztotta a nemességet, így a politikai állásfoglalásokat inkább a hagyományok és a nyugati hatások alakították, nem pedig egyértelmű gazdasági szükségességek. [Glósz 1999; 2002]

A reformerek központi gondolata az önálló nemzeti fejlődés fontossága volt. A liberális nemesség a rendiség felszámolását többféle okból támogatta. A jómódú földbirtokosok megakartak szabadulni a rendi kötöttségektől, amelyek hátráltatták őket a kapitalista fejlődésben, miközben a jobbágyság számukra már inkább teherként jelentkezett. A földek megváltása indulótökét biztosított az új polgári gazdasághoz. [Gerő 1993; Glósz 2002]

Az ipar fejlesztése alapvető, mivel a politikai függetlenség az ipari önállóság nélkül pusztai illúzió. Hangsúlyozták, hogy az ipar kulcsszerepet játszik a nemzet boldogulásában és a polgári társadalom kiépítésében, amely magában foglalja a feudális kötöttségek felszámolását, a középréteg megerősítését, a társadalmi nyilvánosság kialakítását, valamint a vám- és kereskedelempolitika átalakítását. Érvelésük két felismerésen alapul: egyrészt az általános gazdasági törvényszerűségeken, amelyek szerint a gazdasági fejlődés határozza meg a politikai viszonyokat; másrészt a konkrét magyar helyzeten, amelyben a nemzeti ipar létrehozása „élet-halál kérdés”. Enélkül a magyar nemzet fennmaradása nem biztosítható, különösen az osztrák függés kontextusában. Az iparfejlesztés tehát nemcsak gazdasági, hanem nemzeti létkérdés is volt. [Gerő 1993]

A nemesség, amely elvesztette birtokait, szükségesnek tartotta közhatalmi jogaik leválasztását a földtulajdonról, hogy továbbra is vezető szerepet tölthessenek be tisztviselőként. Az új elit szívesen fogadta a vagyonosabb, képzettebb rétegeket, és megszüntette a jobbágysággal fennálló patriarchális köteléket. A konzervatív ellenzék rendi sérelmi politikája gyengült a liberálisok nemzeti programjával szemben, és mivel a status quo védelme népszerűtlen volt a konzervatívok az elkerülhetetlen változások halogatását képviselték, főként azok körében, akik veszíteni valót láttak a reformokban, és semmit sem nyerhettek volna azokból. [Glósz 2002]

Az áttekintésből látható, hogy a 18. században és a 19. század első felében a török uralom alól felszabadult területeken a földesúri és jobbágyságlekrendszer megőrzésével különböző agrárstruktúrák alakultak ki. A gazdasági szabályozás és reformok (az 1754-es kettős vámrendszer, az 1753-as valutarendelet, az 1761-es céhrendelet stb.) elősegítették a piac bővülését, az iparosodás támogatását, valamint a birtokviszonyok rendezését. Ezek az intézkedések növelték a gazdasági hatékonyságot, védelmet nyújtottak a paraszti földeknek, de ugyanakkor megerősítették az uradalmi gazdálkodás kereteit.

3. A földbirtokmegoszlás sajátosságai Tolna megyében

Dolgozatom a továbbiakban Tolna megyére összpontosít: áttekintem a vármegye 18-19. századi demográfiai, gazdasági és társadalmi átalakulását, a betelepülést, a birtokviszonyokat, a nemesi családok szerepét, mellette foglalkozik a mezőgazdaság, az ipar, a kereskedelem és az infrastruktúra fejlődésével.

A török hódoltság alatt lakosságának nagy részét elvesztő Tolna vármegyében a 18. század elejétől megindult a betelepülés. A hódoltság alatt a megye területén élő nemesi családok egy része kihalt, így birtokszerzésre elsősorban az ország nyugati és északnyugati területéről érkezett a nemesség, s gyakran udvari kapcsolataik révén jutottak birtokhoz. [Aradi 2013; Kaposi 2010; Marczali 1982] „A családok társadalmi kapcsolatokra kiható közös jellemzője, hogy Tolna megyén kívül az ország más részein is rendelkeztek birtokokkal.” [Gaál 2009:17] Példaként említem a győri Gindly-nemzetséget, amely 1730-ban királyi adomány révén 20.250 katasztrális hold területű birtokokra tett szert a dél-mezőföldi Tengelic pusztaságain (Apáti, Hidja, Hídvég, Medina, Tengelic). A birtokviszonyok megszilárdultak a 18. század közepére. [Gaál 2002; 2009] Az első népszámlálás szerint 1786-ban Apátiban (Apathi) 8 ház állt, népessége 93 fő volt; Hidja lakosainak száma 117 fő volt, itt 13 ház épült; Hídvégen és Tengelicen 10-10 házban élt 133, illetve 122 fő. Mind a négy települést Kajdacs községhez tartozó szabad pusztaként jegyezték be. Medina község népessége ekkor 773 fő volt. [Danyi-Dávid 1960] Az 1773-as helységnévtár szerint Kajdacs és Medina falvak főként magyar anyanyelvű, előbbi katolikus és helvét, utóbbi szakadár lakossággal rendelkezett. Apáti lakossága ekkor német anyanyelvű volt. [Helységnévtár 1773]

A vármegye népessége 1828 körül Ludovico Nagy lexikona szerint 177.497 fő volt. A megyében ekkor 18 mezőváros, 88 falu és 146 pusztta helyezkedett el. [Nagy 1828] Két évtizeddel később, a 19. század közepén a megye lakossága már megközelítette a 200 ezer főt. Fényes 1847-es országleírása szerint a megye területe közel 640 ezer kataszteri hold volt, ahol összesen 25.326 ház található. A lakosok 66%-a magyar, 29%-a német anyanyelvű volt, de találunk pár százalékbán zsidókat, rácokat és tótokat is. Két iskola kivételével minden katolikus iskolában tanították a magyar nyelvet. A zsidó népesség 4.208 főből állt 1847-ben. [Fényes 1847]

A kézművesek száma 1847-ben Tolna megyében 5.338 fő volt, közülük legtöbben Szekszárdon éltek. A szekszárdi posztógyártás kiemelkedő helyet foglalt el az országos iparban. A gyár rendszeresen 40-50 rabot foglalkoztatott. A Duna menti településeken 336 kereskedő

tevékenykedett, fő exportcikkük a bor, dohány, gabona, gyapjú, hal, ló és szarvasmarha volt. A legjelentősebb vásárok Bonyhádon, Dunaföldváron, Hőgyészen, Pakson és Tolnán zajlottak, mely helységek közül számos működött kereskedelmi központként is. 1846-ban megnyílt a megye első takarékpénztára Szekszárdon, ami az első hónapokban közel 110 ezer forint pénzkészlettel rendelkezett. Értékes ásványok nem találhatók a megyében, de Nagymányokon és Váralján működtek mészégető kőszénbányák, valamint Apátiban és Mórágyn kőbányák. 1866-ra 6.412-re nőtt a kézműves mesterek száma, akik főként takácsok, szabók, molnárok, cipészek és kovácsok voltak. Mindössze egy könyvnyomda működött s 8 könyvkötő. Szekszárdon működött borkereskedelmi egyesület, gazdasági egyesület, kaszinó, takarékpénztár és távirdahivatal. [Fényes 1847; Fényes 1866]

A Duna menti halászat is jelentős szerepet játszott a megye életében, a csatornák szabályozása következtében azonban csökkent a halállomány. A Duna mellett, hogy a gőzhajóval folytatott áruszállítás és a kereskedelem fellendítéséhez is hozzájárult, a folyó a szabályozatlan folyása és rendszeres áradása miatt számos problémát okozott. Időről időre igyekeztek szabályozni a folyót, s az így kialakult kisebb szigeteket gyümölcsösök és erdők telepítésével igyekeztek hasznosítani. Adam Clark terve szerint valósult meg a Duna szabályozása Tolna megyében. A Tolna-Fadd közt elterülő holtág tolnai részét 1852-ben, a faddit pedig 1894-ben vágták el az élő Dunától. [Fényes 1866]

Tolna megye művelhető földterületének közel kétharmadát szántóföldek és legelők tették ki. Torontál után Tolna megyében termesztették a legtöbb dohányt. Az itt megtermelt dohány pécsi névvel került a piacra, éppúgy, mint a baranyai és somogyi. A megye egész területén termesztettek árpát, búzát, kukoricát, repcét, rozst és zabot. A dombóvári járásban termelték a legtöbb búzát, amit főként a veszprémi piacra szállítottak. A német lakosság nagy mennyiségben vetett burgonyát és termesztett mákot. A megye fő kincse a szőlő volt: a szekszárdi fehér- és vörösborok az ország legkiemelkedőbb borai közé tartoztak már a 19. században is. Szekszárdi név alatt került forgalomba a bátaszéki, decsi és várdombi szőlőhegyeken termesztett szőlőből készült bor is. [Fényes 1847]

Fényes 1847-ben 5.560 darabban állapította meg a Tolna megyei jobbágytelkek számát, melyek össznépsége 25.374 fő volt, amiből 14.403 fő házzal bíró jobbágy volt. A nemesség lélekszáma 4.970 fő, a zsellérek (házas és házatlan) száma pedig 21.370 fő volt. „Uradalmi közül az iregit bírja gr. Viczay, a tolnait és simontornyait b. Sina, kölesdit, hőgyészt, lengyelit és apáthit a gr. Apponyi család, ozorait és dombóvárit hg. Eszterházy, szekszárdit a tudományi kincstár, földvárit a pesti kir. egyetem. Végre a bátaszéki szépirodalmat a bécsi terciái lovagintézet. Ezen kívül mind a papi és fő-, mind a köznemesség közül számos és nevezetes

birtokosok vannak.” [Fényes 1847:47] Gaál Zsuzsanna történész írja: „...fontos szerepe volt azoknak az egyénenként árnyalható, de mégis közös vonásokat felmutató mentális sajátosságoknak is, amelyek e kör tagjait a birtokos nemesség átlagától megkülönböztették. Attól az átlagtól, amely a kereskedést és általában a pénzszerzést nemes emberhez nem illő, megvetendő foglalkozásnak tartotta.” [2009:21]

Az 1860-as évekre Tolna megyében a mezővárosok száma 20-ra, a puszták száma 93-ra nőtt. Nyolcvanhat falut jegyeztek a megyében, melyből 33 volt magyar, 35 német, 18 pedig vegyes nemzetiségű. A megyét öt járásra osztották, név szerint: dombóvári, dulaföldvári, központi, simontornyai és völgysegi. [Fényes 1866] Leginkább a dombóvári és földvári járások magyar településein tartottak magyar szarvasmarhát, amit azonban kezdett háttérbe szorítani a juhtenyésztés a 19. század közepén. Ezzel szemben a lótenyésztés kimagaslóan fejlődött, ebben a megye az ország vezető területei közé tartozott. „Ugyanis a hg. Eszterházy ozorai, gr. Viczay ireghi telivér ménesein kívül, a többi földesuraságok s paraszt közönségek is nagy figyelmet fordítanak e nemes állat tenyésztésére, különösen Iregh, Szokoly, Szakcs, Kurd, Nyék, s még néhány helységek semmi áldozatot nem sajnálnak, csak hogy jó mén és anyalovakat kaphassanak, s nem igen láthatni jobbágyoknál oly szép magas termetű lovakat, mint a tolnai németeknél, kik a földművelést rendesen lovakkal űzik.” [Fényes 1847:45]

3.1. A nagybirtokosok Tolna megyében

A vármegyében jellemzően a mezőgazdaság dominált s nem a gyáripár, mivel a nagybirtokosok takarmánytermesztésre szakosították gazdaságaikat. A megye legnagyobb uradalma a dombóvári és ozorai Esterházy, illetve a hógyézi Apponyi volt. Régi birtokosok voltak az Esterházy, ennek kezdetei még a 17- század elejére nyúlnak vissza. 1620-ban Simontornya visszakerült a család birtokába, majd a század végén többen is benyújtották igényüket a birtokra. Az 1690-es években herceg Esterházy Pál birtokvásárlással igyekezett növelni a családi birtok területét, még a századforduló előtt megvásárolta a dombóvári, ozorai és tamási uradalmakat. Tamásiban vadászkastélyt és két vadaskertet létesített. Ozorán főként lótenyésztéssel foglalkoztak, a település mellett pedig vízimalom épült. [Aradi 2013; Fényes 1847] A dombóvári volt az Esterházyak legjövedelmezőbb magyarországi uradalma, jövedelmük 15%-át állította elő. Az Esterházyak mind a grófi, mind a hercegi ágon az idők során nagymértékben eladósodtak, s birtokaik egy részétől meg kellett válniuk, a fűdjeik egy részét 1820-ban Sina György vásárolta meg. [Aradi 2013] Báró Sina Simon Kajmád-pusztán és

Simontornyán gőzszeszgyárakat működtetett. [Fényes 1866] „A 20. század elején az Esterházy uradalom pusztáit gyorsan meggazdagodni akaró bérloknak adják.” [Aradi 2013:252]

Az uralkodó 1700-ban 7.500 kataszteri holdnyi uradalmat alakított ki Simontornyából és az azt körülvevő falvakból, majd 40 ezer forintért eladta gróf Styrum-Limburg Miksának, s a kifizetést követően Esterházy Pál lemondott jogairól. Styrum Károly beköltözött a simontornyai várba, s újra egyesítette a birtokrészeket, további területeket vásárolt és igyekezett fellendíteni a birtok gazdasági életét. Örökös híján alapítványt hozott létre, amelyből templomokat építettek és a nemesi származású szegényeket segítették. Halála után a birtok visszaszállt az uralkodóra. Dombóvár, Ozora, Simontornya és Tamási mezőváros rangot szerzett. Simontornyán kórház és vámhíd üzemelt már a 19. század első felében. Sina hozzájárult a vár állapotának megőrzéséhez. [Fényes 1847]

A Viczay család az Esterházyakkal egy időben jelent meg Iregen. Viczay Jánosné révén kerültek kapcsolatba a Héderváry családdal, és 1659-ben az uralkodó megerősítette őket az iregi birtokban. A Viczayak a 18. században kastélyt építettek, birtokukat betelepítették jobbággyokkal, és jelentős ménest tartottak, amely szállított lovakat Napóleon számára is. A településen emellett főként juhtenyésztéssel foglalkoztak. 1862-ben a család utolsó sarja, Viczay Adolf eladta az uradalmat Esterházy Pálnak 1,3 millió forintért, életjáradékot biztosítva magának és feleségének. Később a birtokot több tulajdonos váltotta, köztük a Döry család és Weiss Manfréd, végül Kornfeld Móríc családja lett az új tulajdonos. Később az uradalom egy része Somogy megyéhez került, a leválasztott kétezer kataszteri hold területű rész ma Som település. [Aradi 2013; Fényes 1847; Kaposi 2019; Kaposi 2024]

Claude-Florimond de Mercy 1722-ben mindössze 15 ezer forintért megvásárolta a hógyészi uradalmat, ami ekkor még döntő részt pusztákból állt. Ötven év alatt a Mercyek folyamatosan bővítették a birtokot, s azt 1773-ban Apponyi György 700 ezer forintért megvásárolta. 1817-ben az uradalmat három részre osztották fel. [Aradi 2013] „Apponyi (I.) Károly Hógyészt és Bátaapátit örökölte, 1863 (körül) megszerezte nagybátyjától Pálfát (1880). Apponyi (I.) Károly fia Apponyi Géza 1912-ben megvásárolta Alsó- és Felsőrácegre. A pálfai uradalom [...] Apponyi Sándor és felesége, Esterházy Alexandra (1856-1930) halála után a Magyar Nemzeti Múzeumra szállt.” [Aradi 2013:256-257]

Az Apponyi-birtokok központjai közül az 1722-ben mezővárosi rangot szerzett, Sárvíz mellett fekvő Kölesd volt a legkiemelkedőbb, mely település boráról és vásáraitól volt híres. [Fényes 1847] A hógyészi és lengyeli birtokon kastélyt építettek angolkerttel. A két település lakossága német anyanyelvű volt, a szántóföldeket dohánytermesztéshez hasznosították, a helyi vásárok a gabona végett voltak híresek.

2. táblázat: A hógyészi birtok bővítése a 18. században

Birtokos	Év	Falvak és puszták
Mercy (I.)	1722	Alapsa, Apar, Bátaapáti, Bolyata, Bonyhádvarasd, Csefő, Csetény, Csél, Csókafő, Diósberény, Dömörkapu, Dúzs, Felsőnána, Hógyész, Izmény, Kalaznó, Kismányok, Kistormás, Kisvejke, Kölesd, Mucsfa, Mucsi, Nagytormás, Nagyvejke, Papd, Pálfa, Rácegres, Rekettye, Sárszentlőrinc, Szakadát, Závod
Mercy (I.)	1723	Varsád
Mercy (I.)	1724	Almás, Csűr, Hant, Hertelend, Iklad
Mercy (II.)	1750-1770	Csernyéd, Csicsó, Hidegkút
Apponyi Antal	1799	Lengyel

Forrás: Saját szerkesztés Aradi 2013 alapján.

3. táblázat: A 19. század elején három részre osztott hógyészi Apponyi uradalom

Uradalmak	Örökösök	Falvak és puszták
Hógyész	Károly	Apáti, Bátaapáti, Berény, Dúzs, Hógyész, Izmény, Kalaznó, Kismányok, Nagytormás, Nána, Varasd
Kölesd	Antal	Kölesd, Kistormás, Mucsi, Nána erdeje, Szentlőrinc, Varsád
Pálfa (később Lengyel)	Sándor	Apar, Hant, Hidegkút, Kisvejke, Lengyel, Mucsfa, Nagyvejke, Pálfa, Szakadát, Závod

Forrás: Saját szerkesztés Aradi 2013 alapján.

Szentlőrincen evangélikus gimnázium és malom működött. Szakadát mellett fekszik Gyöng, ahol Magyar-Kossa- és Visolyi-kastély található. A településen református gimnázium működött, s a német lakosság főként dohányt és borszőlőt termesztett. Olajüttőjében kereskedelemre szánt olajat készítettek. Tolna megyében csupán e két gimnázium működött. Dunaföldváron és Szekszárdon állt 1-1 négyosztályú, továbbá a megyében elszórtan 12 háromosztályú elemi iskola. [Fényes 1847; Fényes 1866; Aradi 2013]

Szintén jelentős birtokkal rendelkeztek a Batthyány, Festetics és Széchenyi családok. [Gaál 2009] A Batthyány család tolnai jószágai kis, elszigetelt területekből állt. A 16. század közepén I. Ferdinándtól földeket kaptak Fürgéd pusztán, Kis- és Nagynyéken, valamint Marjádon. Azonban a forradalom után Tolna megyei tulajdonuk nagy részét elvesztették, csupán az uradalmi erdő maradt övék. Herceg Batthyány Fülöp halála után – házasság útján – a

Montenuovo családra szállt át a nyéki birtok. Végül gróf Batthyány Tódor az 1790-es években elvesztette a bölskei és madocsai jószágok használati jogát a Paksy család javára. [Aradi 2013]

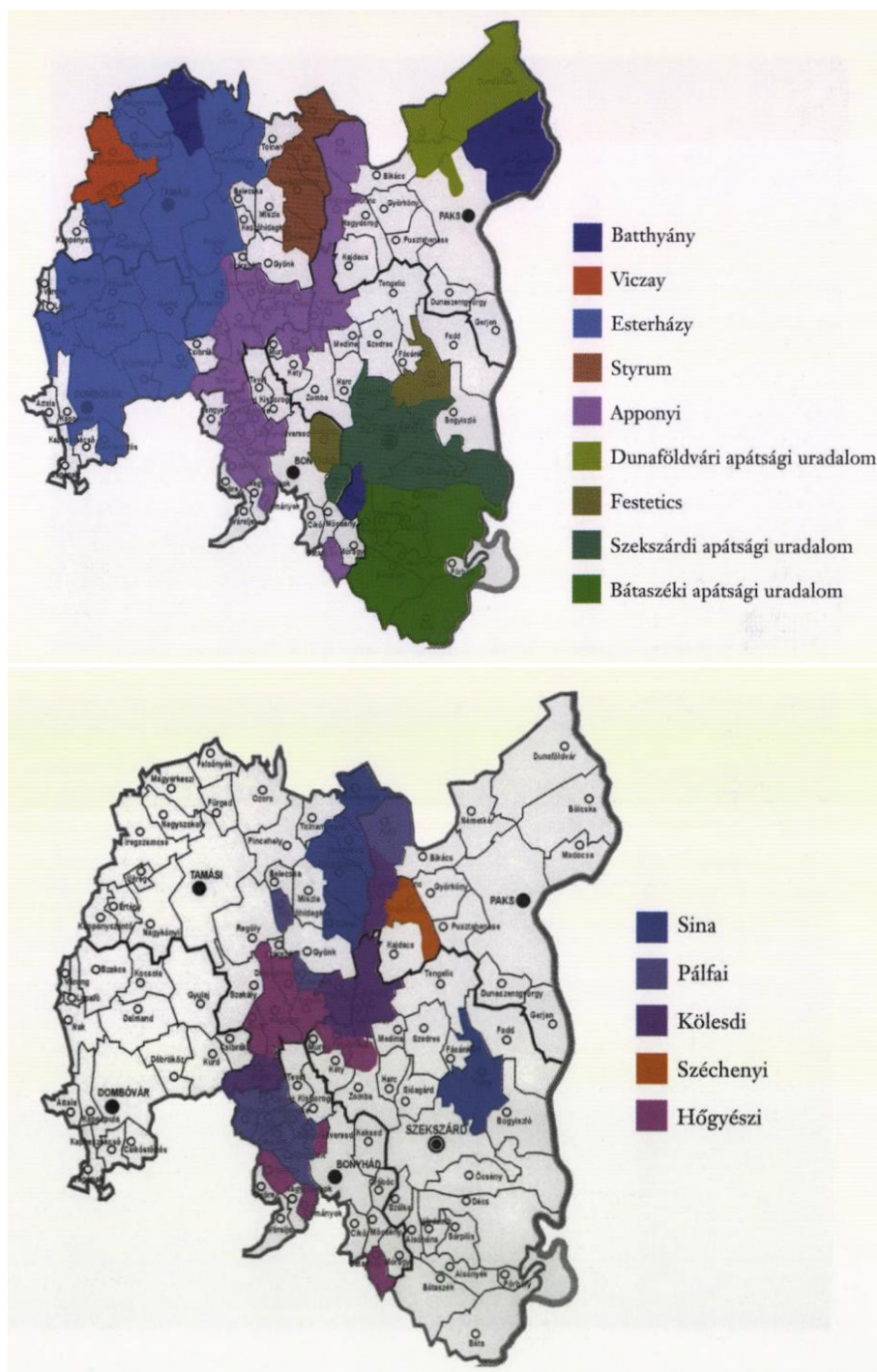
A Festetics család 1746-ban szerezte meg a tolnai uradalmat Mária Terézia adományaként, miután Festetics József tábornok 1742-ben 34 ezer forintért megvásárolta annak birtokjogát Apponyi Lázártól. A család azonban anyagi nehézségekkel küzdött, és a jobbágyság ellenállása végett kiadásai egyre növekedtek. 1768-ban 14 évre bérbe adták az uradalmat Batthyány József érseknek az adósságok rendezése fejében. Végül 1792-ben három részre osztották, s a birtokok területe ezt követően folyamatosan aprózódott. A 19. század elején ismét hatalmas adósságot halmoztak fel. Az 1840-es években a maradék birtokot Tolnán báró Sina György vásárolta meg, majd kastélyt építtetett. [Aradi 2013; Fényes 1847] A Tolnához tartozó Kakasd pusztát ifjabb Bezerédj István vásárolta meg.

Az 1820-as években a gróf Széchényi Lajos örökségként jutott a 8.824 kataszteri hold nagyságú nagydorogi uradalomhoz, majd 1837-ben Faddot és Hencsét elzálogosította. A nagybirtok irányítását azonban szakképzetlen gazdatisztekre bízta, akik anyagi csődbe vitték gazdaságát. [Aradi 2013]

3.2. Egyházi uradalmak

A megye fennmaradó területének felét egyházi birtokok, másik felét a 10-20 nemzetségből álló közép- és kisnemesi birtokok fedték le. Tolna megye három egyházi uradalma az esztergomi érsek fennhatósága alatt állt, majd 1776-ban a pécsi egyházmegyéhez került. A legnagyobb a bátaszéki apátság volt, amelyet a hátai és a bátaszéki apátságok egyesítésével hoztak létre. A hátai apátságot Szent László (1093), a bátaszékit pedig II. Géza (1142) alapította. Előbbi az Árpád-háziak uralkodása alatt számos birtokkal bővült, majd egyesült a bátai monostorral 1478-ban. A 18. században már csak néhány falu és pusztta tartozott az apátsági birtokhoz. Az apátsági kormányzóság központja Bátaszék volt 1718-tól. Ezt követően az uradalom Mária Terézia tereziánumi alapítványa alá került, ahol a bérlők majorsági gazdálkodást folytattak. Az urbárium bevezetése lassan haladt, de a bérleti díjak jelentős növekedése mutatta az uradalom gazdasági fejlődését. A dunaföldvári apátság alapításának dátuma nem állapítható meg. A középkorban jelentős birtokkal rendelkezett (~22.500 katasztrális hold), de a korszak végére elvesztette gazdasági szerepét. A 18. század elején Mednyánszky Ferenc telepítési és úrbéri reformjai ismét hozzásegítették Dunafölvárat a fejlődéshez. Az apátsági birtok 1735-től 1768-ig Hirschfeld József tulajdonában volt, majd a kincstárhoz került, s később, 1775-ben a nagyszombati főiskolának adományozták. A szekszárdi apátságot 1061-ben alapította I. Béla, s

az apátsági uradalom birtokai közé tartozott többek közt Agárd, Grábóc, Mözs, Palánk-puszta és Szekszárd. Világi birtokosok igyekeztek saját tulajdonukként elismertetni ezeket a területeket a török kiűzését követően. A 18. századra az uradalom területe összezsugorodott. 1777-ben Mária Terézia az apátság javait a budai tanulmányi alapnak adományozta. Az uradalom fő bevételi forrása dézsmaborból származott. [Aradi 2013]

1. ábra: A Tolna megyei nagybirtokos és apátsági uradalmak Mária Terézia korában és a 19. század elején
Forrás: Aradi 2013:395

Az első ábrához tartozó felső képen Tolna megye nagybirtokos és egyházi uradalmi láthatók, az alsó kép a három részre osztott Apponyi uradalmat, valamint báró Sina és gróf Széchenyi birtokait ábrázolja.

3.3. Középbirtokos nemesség

Témánk szempontjából különösen fontos a Tolna megyei középbirtokosság bemutatása. A jómódú középbirtokosok száma a dél-dunántúli térségben megyénként 10-15 lehetett. A réteg gazdaságilag igen aktív volt: igyekeztek bekapcsolódni az árutermelésbe, eltérve a hagyományos gazdálkodástól. „A tőkés viszonyok között feltartóztatlanul elsüllyedt osztály egyes szerencsés, rátermett, művelt képviselői a tőkés fejlődésben rejlő lehetőségek kihasználásával, racionális gazdálkodással, vállalkozásokkal, nemcsak elkerülték a többiek sorsát, hanem kihasználva a konjunktúrát, megerősödve kerültek ki a polgári átalakulás megpróbáltatásaiból.” [Glósz 1986:80] A transzformáció kiemelkedő példái közé tartozik Bezerédj István, Csapó Dániel, Gindly Antal, valamint Sztankovánszky Imre, akik innovatív gazdálkodási módszereket alkalmaztak birtokaikon. A gazdaságok hármas vetésforgót alkalmaztak, és az 1820-as évektől egyes birtokosok, mint például Bezerédj István és Csapó Dániel mintagazdaságokat alakítottak ki. [Kárpátiné 2002] Mellettük Czindery László is aktívan támogatta a lótenyésztést. Bezerédj a selyemtenyésztés ügyében is támogatóra talált Czindery személyében, aki a Dél-Dunántúl területén megkezdte a fásítást a futóhomok megkötésére. Czindery szerepet játszott a Szeder-Selyem Egylet alapításában is. [Balázs 2014]

A középbirtokosok nagyrészt a Kisalföld területéről származtak, így a nyugati és északnyugati megyékkel szoros gazdasági és politikai kapcsolatot ápoltak, ami jelentősen hozzájárult a helyi mezőgazdaság fejlődéséhez. 1847-ben már a kisbirtokos és birtoktalan nemesek voltak többségben. [Glósz 1986] Jellemzővé vált a középbirtokos családok anyagi ellehetetlenedése, amihez az ősiségtörvény is jelentősen hozzájárult, ami egészen az 1848-as áprilisi törvényekig hatályos maradt. [Gaál 2009] Az ősiségtörvénynek köszönhetően az örökösödéssel az uradalmak birtokmérete folyamatosan csökkent. Példaként: a Döry-birtok 14, a Gindly-birtok 12, a Perczel-birtok pedig 20 részre aprózódott a 19. század közepére. Az örökség nem volt arányos, s a birtok aprózódása mellett a családok eladósodás is felgyorsult, mivel az örökölt adósságok száma egyre nőtt. Általánosságban elmondható, hogy a családi birtokot a legfiatalabb fiú örökölte, így a többiek új kúriákat építettek. [Glósz 1986]

A Gindly család Győrben marhakereskedéssel foglalkozott. I. Lipót adományaként kaptak szerezték meg a 11.250 kataszteri hold területű tengelici homokpusztát, nemesi rangot III.

Károlytól kaptak 1730-ban. „18. század utolsó harmadában még a Gindlyek is a gazdag földbirtokos családok fiainak kijelölt pályán haladtak. Károly tíz évig nemesi testőr, majd udvarnok, János a nemesi felkelő sereg kapitánya.” [Glósz 2002:370] A tengelici birtokot 1807-ben 5 részre osztották, azonban 1809-ben Gindly Antal megvásárolta a birtokkomplexum kétharmadát. A mintagazdaságban 1855-ben már gőzcséplőgépekkel dolgoztak. [Gaál 2002] Az 1860-as évek előtt – hitelrendszer hiányában – a nemesség főként saját osztályából kölcsönzött, így sokuk egyszerre volt adós és hitelező. 1876-ra a nagyobb uradalmak birtokuk nagy részét bérbe adták, összesen 85 ezer holdat, s néhányan a képződő tőke nagy részét nem forgatták vissza birtokaik fejlesztésébe, hanem hitelek nyújtottak. A pénzügyi tartalékok hiánya miatt gyakran került veszélybe gazdasági helyzetük egy hirtelen felmondott kölcsön miatt, ami kedvező környezetet teremtett az uzsorások számára. [Glósz 1986] „Gindly Antal hitelezői tevékenysége a század elejéig nyúlt vissza. Kölcsönei keresettek voltak, ez arra utal, hogy valóban csupán az adóslevélen jelzett 6%-os kamatot kérte. A hitelezés így is rentábilisabb volt a birtokvásárlásnál, hiszen a föld évente értéke 2-3%-nál többet nem jövedelmezett.” [Glósz 1986:79] 1830 és 1850 között több, mint 180 ezer pengőforint kölcsönt nyújtott, többek közt Bezerédj Istvánnak és Csapó Dánielnek. [Gaál 2002]

Antalt 1852-ben meggyilkolták otthonában. Ezt követően fia, Gindly Rudolf leállította a pénzkölcsönzést, s tőkéjét takarékpénztárakban helyezte el, majd ingatlanokba fektette: „döntéseit soha nem a presztízsszemponatok motiválták, beruházásait a haszonelvűség diktálta”. [Gaál 2002:91] Rudolf bár jogi tanulmányokat folytatott, kizárólag a gazdálkodásra és a vagyongyarapításra összpontosított. A piaci dekonjunktúra alacsony földárakat eredményezett, így ezt kihasználva 1856-ban megvásárolta a 600 holdas tolna megyei Festetics birtokot. 1858-ban Pesten vett ingatlant, 1860-ban pedig a jászteleki Bechtold uradalmat. [Glósz 1986; 2002] Halála előtt aszerint rendelkezett, hogy a tolnai birtok hitbizománnyá alakíttassék át, azonban a kérelem elutasításra került. Hitbizományi helyettesítés elrendelésével a birtok kötött forgalmúvá vált. A tengelici jószágot Csapó Vilmos örökölte. [Gaál 2002] A birtok és a kastély a család 19. század második felében történt kihalása után házasság révén a Benyovszkyak tulajdonába került. Tengelic elnevezése az 1870-es évektől 1925-ig Gindlicsalád község volt. A gazdaság nem tudta átvészelni a második világháborút, a birtokot államosították. A paksi konzervgyár raktárként, egy tamási erdész pedig szolgálati lakásként vette igénybe a tengelici kastélyt. 1981-ben egy Kossuth-díjas szobrász bérbe vette az épületet, s tíz évvel később megvásárolta azt.

A Csapó család tagjai a 18. század közepén házasság útján kerültek a Tolna megyei Dunaszentgyörgyre és Némedire a komáromi Tagyosról. A család jelentős birtokkal

rendelkezett még Fejér, Győr és Veszprém megyékben. Csapó Pál a megye főjegyzőjeként tevékenykedett. Fia – a család legismertebb tagja – Csapó Dániel (1778-1844), országgyűlési követ lett, s házassága és birtokvásárlásai révén a megye egyik leggazdagabb birtokosává vált. a reformkor jeles mezőgazdájaként a haladás ügyét szolgálta. Az országgyűlésen Bezerédjvel együtt harcolt a polgári átalakulásért és lemondott nemesi adómentességéről. A Csapók azonban nem értek fel a Bezerédjekhez. [Cserna 1999; Glósz 2002; Kisasszony 1978a] „A 19. század első felében a család a megye közéletében kiemelkedő szerephez jutott Dániel révén, aki Bezerédj Istvánnal és Sztankovánszky Imrével együtt szervezte az itteni liberális ellenzékét. Első jelentős sikerük 1827-ben az alispáni szék elnyerése volt.” [Gaál 2002:93] Dániel felismerte, hogy az ország jóléte a birtokviszonyok átalakításán és a földművelés fejlesztésén alapul.

A Magyar Gazdasági Egyesület alapítója és alelnöke volt, aktívan támogatta egy központi gazdasági iskola létrehozását és a mezőgazdasági ismeretterjesztést. [Kisasszony 1978a] „Nem írt összefoglaló, nagy szintézist a mezőgazdaságról, mint idősebb kortársa, Pethe Ferenc, inkább apróbb cikkekben hívta fel gazdálkodó társai figyelmét a maga eredményeire és újításaira.” [Balázs 1979:66] A Magyar Gazdasági Egyesület egy pályázat díjnyertes munkáiból összeállított könyvet jelentetett meg, amely a kor modern gazdálkodás módszereit közérthető módon mutatta be. A cél az volt, hogy a könyv révén a szegényebb rétegek, különösen a jobbágyok és gyermekeik, ismereteket szerezhessenek a mezőgazdasági tudnivalókról. A kötet számos kiadást megélt, s népszerűsége végett több iskolában tankönyvként használták. Tolna megye nemesei még azt is javasolták, hogy a könyvet tegyék kötelezővé az elemi iskolákban. Első cikkében (1839) egy méhészeti rajfogó kosarat mutatott be, amely véleménye szerint használhatóbb és gazdaságosabb volt a korábbi eszközöknél. 1843-ban beszámolt arról, hogy fehér kukacok támadták meg a búzáját, és kísérletezett megfékezésük módjával, ám eredményeit már nem közölte. Halála előtt a burgonya rothadásáról írt cikket, amelyben egy külföldi tanulmányt ismertetett és kiegészítette saját eredményeivel. [Balázs 1979] Csapó Dániel házasság útján jutott hozzá a tengelici Gindly-birtokhoz, melyhez hozzácsatolta Baracs és Némedi településeket, majd mintagazdaságot alakított ki. Támogatta például a dohánytermelést, a ló- és a selyemhernyó-tenyésztést.

Dániel veje – Csapó Ida férje – Nemeskéri Kiss Pál királyi kamarásként először a magyar kancellária titkára, majd az 1830/40-es években Fiume és a Tengeremellék kormányzója lett. [Glósz 2002] Ida halála után a birtok unokaöccsére, II. Vilmosra szállt 1856-ban, aki hitbizománnyá alakította azt, azonban nem tudta fenntartani a gazdaságot. 1871-ben a csőd szélére került uradalmat egy vállalkozócsoporthoz vette bérbe, mégpedig Baracsot 20, Némedit

1,8, Tengelicet pedig 10 ezer forintért, ezzel stabilizálva a Csapók pénzügyi helyzetét. Eladásra került 1885-ben a némedi birtok 35 ezer forint értékben, 1917-ben pedig a baracsi, melynek vételárát Csapó Vilmos hadikölcsönkötvénybe fektette. Ezt követően az örökösre csupán a tengelici jószág tulajdonjoga szállt át. [Cserna 1999; Gaál 2002; Kisasszony 1978a]

A középirtokosok között most csak megemlítem a Bezerédj családot, hiszen történetükre a következő fejezetekben részletesen kitérek. A Dunántúlt átszövő, nagy múltú Bezerédj család tekintélyes történelmi háttérrel és széles kapcsolatrendszerrel rendelkezett. Bezerédj Mihály győri hétszemélynök a vagyonos Gindly családba beházasodva tovább erősítette a család anyagi helyzetét. Harmadik fiuk, István reformpolitikusként következetes ellenzéki magatartásával nem jutott magas hivatalba. [Glósz 2002] Nem úgy, mint fia, ifjabb Bezerédj István (1796-1856), aki sikeresen alakította át hidjai birtokát modern mezőgazdasági üzemterületté. [Glósz 1986] A munkaerőhiány és a magas költségek ösztönözhatték Bezerédj Istvánt arra, hogy állandó munkaerőt telepítsen a hidjai birtokra 1838-ban; első körben örök bérleti szerződéssel, majd örökváltsággal bocsátott jobbágysai rendelkezésére földterületeket. Unokaöccse, Pál mezőgazdászként a selyempiparban tevékenykedett. [Gaál 2009; Glósz 1986] Generációkon át a családtagok gyakran vettek részt nagy családi összejöveteleken: kedvelt fürdőhelyük Pöstyén volt, nyári találkozókat Balatonfüreden szerveztek, szüretre pedig a Badacsonyan jöttek össze. [Glósz 2002]

A Bezerédj, Csapó, Gindly és Kiss családok leginkább saját köreiken belül ápoltak szoros kapcsolatokat, de kapcsolatban álltak a szélesebb Dőry nemzetség tagjaival is. Bezerédj István vadásztársaságában megjelent a család leggazdagabb tagja, Dőry Miklós is. A Dőryek Tolna megyei 12 pusztából álló birtokukat királyi adományként kapták 1701-ben. 1720-ban négy településsel bővült a birtok, ezek Kisdorog, Szentgál, Tevel, Zomba. Utóbbin kastélyt építettek. Később megvásárolta Kovácsit, Ódányt, Patlant és Pusztapélt. A század felére a Dőry család 15 ezer katasztrális hold birtokkal rendelkezett. [Fényes 1847; Glósz 2002] Dőry Ignác lánya, Tekla 1814-ben házasodott össze Czindery Lászlóval, a Czinderyek utolsó férfiági leszármazottjával. Nevük fennmaradása érdekében László és Tekla második lányának, Máriának fia felvette a családnevet (Wenckheim-Czindery Béla) 1860-ban. [Kaposi 2012]

1817-ben idősebb Dőry Mihály halálával az 1.500 katasztrális hold méretű birtokot négy részre osztották, amelyet több, mint 20 ezer forint adósság terhelt. A család számos tagja bérleti vállalkozásba kezdett, hogy kiegészítsék csökkenő birtokaik jövedelmét. Mihály özvegye, Gyömörey Anna nem tudta fenntartani zalai birtokát, így azt 1824-ben eladta. Fiuk Imre 1839-ben adóssági pert vesztett a Styrum-Lymburg alapítvánnyal szemben, így a föld az alapítvány tulajdona lett, s azt a Dőryek csak haszonbérliként művelhették tovább, azonban az adósságot

Imre továbbra sem tudta törleszteni. A birtok zálogba került, a betáblázott felhalmozott adósság 1850-re már elérte a 70 ezer forintot. [Gaál 2002] „Az 1848-as változások, a jobbágyszabadság idejére (ifjabb) Döry Mihály anyagi helyzete már komolyan megrendült. [...] Sándor bátyjának halála után energiájának jó részét arra fordította, hogy a csupán lány utódokat hátra hagyó testvére örökségét megszerezze. [...] Farkasvölgy, melynek birtokáért a másfél évtizedes pereskedés folyt, soha nem teljesülő álom maradt Döry Mihály számára. A kép teljességéhez egyébként hozzátartozik az is, hogy a hön áhított birtok a valóságban nem sokat ért, Sándor ugyanis a 154 ezer forintot érő fekvőséget közel 120 ezer forintnyi adóssággal terhelte meg.” [Gaál 2002:105]

A Döry-birtokok túlnyomó részt jobbágytelkekből álltak, így a jobbágyszabadság követően mindössze 200 kataszteri hold Tolna megyei terület maradt a család birtokában, állami kárpótlásuk egyenesen a Styrum-Lyburg alapítványhoz került. 1863-ban Döry Mihály rákényszerült a birtok eladására, azonban a vételárból sem tudta kifizetni hitelezőit. Ezt követően hivatalt vállalt, havi 25 forint jövedelmet kapott. 1867-ben törvényszéki ülnök, 1871-ben várnagyi kinevezést kapott. 1861-ben Döry Frigyes és Lajos, Schöberl Ferencsel együtt 29 évre bérbe vették herceg Esterházy Pál 40 ezer holdas dombóvári uradalmát. A bérlet hatalmas anyagi terhet jelentett a bérlők számára, Döry Lajos 1865-ben fizetéseképtelenné vált. A bérlet azonban jelentősen hozzájárult a Döry család pozícióinak megtartásához a 20. században. [Gaál 2002; Glósz 1986]

Tolna megyében a középbirtokos nemesség által birtokolt földek mennyisége fél évszázad alatt 35%-kal csökkent. Haszonbérlőként megközelítőleg 40 ezer katasztrális hold területet műveltek. A haszonbérbeadás mögött többnyire likviditási nehézségek és távoli, kisebb méretű földek művelésének ésszerűsége állt. 1867 után a mezőgazdasági termelés főként a búzatermesztésre és a juhtenyésztésre támaszkodott, de a búza és a gyapjú árának csökkenése a belterjes gazdálkodás és a gépesítés felé terelte a közép- és nagybirtokokat. Hamarosan a szarvasmarha-tenyésztés felváltotta a juhtenyésztést, és előtérbe került a takarmány- és cukorrépa-termesztés a szántóföldi termelésben. A tőkés bérgazdaságok kulcsszerepet játszottak a belterjes gazdálkodás elterjedésében. [Gaál 2009]

A megye működésében fokozatos változások váltak érzékelhetővé, a rendi önkormányzatok és a megyei autonómia megőrzése mellett megjelentek bürokratikus komponensek: állandósul a megyeszékhely, bizonyos tisztségeket jogi végzettséghez kötöttek. A hivatalok kezdetben nobile officiumként, vagyis díjazás nélkül működtek, a 18. század második felétől viszont az elszegényedő nemesség számára a hivatali pozíciók egyre inkább a megélhetés forrásává váltak. A magasabb tisztségeket továbbra is a vagyonos nemesi családok

tagjai töltötték be. A forradalom előtt a tolnai középbirtokos nemesség egyre differenciálódott, a birtokvesztés és az adósságok növekedése mellett néhányan már modern árutermelő gazdaságokat hoztak létre. Az átalakulás küszöbön állt, de a reformokat támogató réteg a változások egyik legnagyobb vesztese lett. [Gaál 2009]

A szakirodalom a magyar polgárosodás sajátosságának tekinti azt, hogy a legjelentősebb átalakulás az önkényuralom időszakához kapcsolódik, amelyet a reformkori nemesség elutasított. A közvélemény a polgárosodás által kiváltott társadalmi és gazdasági feszültségeket az önkényszupremáciának tulajdonította. A birtokos nemesség nem csupán az alkotmányosság helyreállítását várta a kiegyezéstől, hanem anyagi restaurációt is remélt, de a remény hamar szertefoszlott. A kiegyezést követően a magyar kormányzat liberális gazdaságpolitikát folytatott. Az állami szerepvállalás főként a nagy tőkeigényességű infrastrukturális beruházásokra korlátozódott. [Kövér 1982] A mezőgazdász mozgalmak befolyásával történt némi szemléletváltás, de a liberálissal szemben álló politikai törekvések kevésbé érvényesültek, mint Közép-Európa más országaiban. [Gaál 2009]

A liberálisok elvetettek minden állami beavatkozást a nemesség megmentésére, mondván, nem a földtulajdon a lényeges, hanem az abból származó haszon. Javaslatként azt ajánlották, hogy a nemesség igazítsa költségeit a bevételeihez, és válasszon polgári hivatást, így alkalmazkodva a piaci környezethez, ezzel elkerülve az elszegényedést. A konzervatív politika az állami beavatkozás és az agrárvédelem mellett tette le voksát, továbbá szorgalmazta a jelzálogkölcsön korlátozását és a földminimum bevezetését. A forradalmat követően a nemesi birtokosok száma továbbra is csökkent, és 1910-re a negyedére esett vissza. [Gaál 2002] „A birtokvesztés ütemét, mértékét csak megbecsülni lehet. [...] A birtokállomány még számarányánál is nagyobb mértékben zsugorodott.” [Gaál 2002:83]

3.4. Pusztákból eszmei községek

A nemesi- és egyházi tulajdonrendszer áttekintése után még egy fontos sajátosságot ki kell emelnünk, ami mindegyik korábban tárgyalt birtoklási modellben hangsúlyos kérdés maradt. Tolna megyében az alacsony népsűrűség miatt hatalmas pusztaságok (puszták) alakultak ki. Ezek a puszták természetesen a nagy- és középbirtokok részét képezték. Ezeken a területeken jöttek létre az ún. eszmei községek. Kialakulásuk a jobbágyszabadítás utánra tehető, amikor is az addigi majorságok felfejlesztése szükségessé vált: mivel a birtokosok számára nehézséget jelentett az adóbevétel kiesése, s a megmaradt úri föld is adókötelessé vált, így az addigi majorsági zselléri állomány mellett egyre több cselédet és bérest kellett foglalkoztatniuk.

[Benisch 1940] Idővel ezekben a majorsági központokban többszázfős faluszerű egységek jöttek létre. Az 1880-as évekre vált érzékelhetővé a mezőgazdasági munkaerő túlkínálata, melynek megoldására az állam szociális intézkedéseket tett, például cselédházak építésével. [Kaposi 2013] Az ilyen településeket eszmei (uradalmi) községeknek nevezték, amelyek valójában gazdaság vagy ipartelep területét alkotó önálló községek, amelyek egy vagy több nagybirtokos birtokában voltak, ahol a községi képviselőtestület tagjai főként a gazdaság – vagy ipartelep – tulajdonosai vagy alkalmazottai közül kerültek ki. Nem volt föld- és háztulajdon, a község működtetése a földesúr és az általa kialakított hatóság irányítása alatt állt. Tolna megyében ebbe a kategóriába tartoztak azok a községek, amelyek a feudális rendszerből alakultak ki.

Az eszmei községekhez alapot egy 1851-es törvény adta, amely lehetővé tette, hogy az uradalmi földbirtokokat kivegyék a községek kötelékéből, és közvetlenül a járási hivatalok alá rendeljék. Ezáltal a nagy latifundiumok tulajdonosai mentesültek a községek közigazgatási terhei alól. [Benisch 1940; Kovacsics 1952; T. Mérey 2000] „Az eszmei község tehát nem egyéb, mint egy községi hatóságot gyakorló magánuradalom, ahol a község hatóságát magányszemélyek sajátítják ki a maguk érdekében.” [Benisch 1940:1] 1851-ben döntés született arról, hogy a falusi községek közül az uradalmi nagy birtokokat külön feltételek mellett ki lehet vonni a helyi községi igazgatás alól, és közvetlenül a járási hivatalok felügyelete alá rendelhetik. Ezzel több egymással határos uradalmi terület is egyesülhetett. [Benisch 1940]

Magyarországon 1.112 önálló pusztá alakult az abszolutizmus korában, ezek nagyrésze a Dunántúlon. Az 1863 és 1871 közötti időszakban a Helységnévtárakban 1.162 önálló pusztá, 42 eszmei község van bejegyezve. [Benisch 1940; Kovacsics 1952] Az 1871. évi törvény kimondta, hogy minden területnek egy községhez kellett tartoznia, az önálló pusztá nem alakulhatott át községgé. „Melyik szomszéd községhez tartozzék? a tulajdonos, illetőleg a tulajdonosok azon része határozza meg, mely együtt a pusztá összes egyenes államadójának felénél nagyobb részét fizeti.” [Benisch 1940:3] 1877-re az önálló puszták túlnyomó része már megszűnt s valamely községhez tartozott. Hoztak egy rendeletet, mely alapján belügyminiszteri engedéllyel a puszták is alakulhattak községgé. Az eszmei községek száma az 1890-es évekig folyamatosan nőtt. Hét esetben „kétszeresen törvényellenes” község alakult: számos pusztá maga határozta meg, hogy melyik községhez csatlakozik, így sok esetben nem összefüggő területeket csatoltak össze: Tolna megyében 4 (Dőripatlan, Majsamiklósvár, Szemcséd, Újdombóvár), Csongrádban 2 (Derekegyháza és Nagymágocs), Bács-Bodrog megyében pedig 1 (Bácsborsód). [Benisch 1940]

Az 1930-as évekre Tolna megyében az uradalmi községek kezdtek eltűnni az elavult szerkezetük miatt. A nagybirtokok parcellázása és kisbirtokosok betelepődése csökkentette uradalmi jellegüket, majd közigazgatási átszervezés során megszűntek, részeit szomszédos községekhez csatolták. Ez a változás megszüntette a nagy uradalmak elszigeteltségét, és a gazdasági cselédek ismét kapcsolatba kerülhettek a falvakkal. Emellett a Dél-Dunántúlon növekedett az ipari telephelyek száma, például gőzmalmok és téglagyárak, ami a helyi gazdaság fejlődését jelezte. [Benisch 1940; T. Mérey 2000]

Jelentős ipari változások a bányavidékekhez és a nagy múltú településekhez kötődtek, ami a majorságok zárt világának feloldását jelezte. A nagyobb haszon immár nem csupán a földbirtok méretétől függött, ami hozzájárult az eszmei községek hanyatlásához. Erre példák az Esterházyak majsamiklósvári és újdombóvári birtoka. Az újdombóvári hitbizomány 12 pusztából állt, területe közel 36 ezer kataszteri hold volt az 1920-as földbirtokrendezés előtt, mely során részeit szétválasztották és egy új település alakult ki a vasútállomás közelében. Ezzel megszűnt Újdombóvár eszmei község státusza. Végül 1946-ban egyesítették Dombóvár két részét. Majsamiklósvár szintén a hercegi hitbizományhoz tartozott, 18 pusztákat foglalta magába, 25 ezer kataszteri hold területen. Területét később közel 40 ezer kat. holdra bővítették. Az 1920-as években vagyonválság okán több földet leválasztottak, amelyeket 13 községhez csatoltak át. 1935-ben már nem volt egységes birtok, az Esterházyak mellett több középbirtokos is osztozott rajta. Végül 1940-ben felosztatták, legnagyobb része Tamásihoz került, míg kisebb részeit 9 másik község kapta meg. [T. Mérey 2000]

Az eszmei községek megszűnése jelentős szerepet játszott a feudális elszigeteltség felszámolásában. [T. Mérey 2000] Az országban összesen 11, Tolna megyében 3 eszmei községet szüntettek meg. A megszűnés módja jellemzően kétféle lehetett: az uradalmi birtok egy részének parcellázása és lakosság betelepődése, azaz eszmei jellegű megszűnés; vagy az eszmei községet egy szomszédos községhez csatolták. Nyolc uradalmi község szűnt meg, mindössze 6 őrizte meg eszmei jellegét. [Benisch 1940]

Faluszerű települések, melyek egy-egy birtokoshoz tartoztak, túlnyomóan Tolna megyében fordultak elő. A Bezerédj család szempontjából is fontos Tengelicet is ez utóbbi kategóriába soroljuk, hiszen „több család 9 önálló pusztájából alakult Gindlicsalád néven nagyközséggé” az 1870-es években összesen 15.877 kataszteri hold területen. [Benisch 1940:22] 1925-ben felosztották 5 nagy- és 3 középbirtokra, ekkor Gindlicsaládból egy kisebb terület a parcellázások során Szedreshez került, melyet a szakirodalom proletár községként említ. [Benisch 1940] 1937-ben Tolna megye lakosságának 85%-a nagyközségben, 10 %-a

kisközségben, s a megyeszékhelyen mindössze 5 %-a lakott. A megye teljes népessége 269.366 fő volt. [T. Mérey 2000]

4. táblázat: Az 1870/80-as években átalakult eszmei községek

Településtípusok	Számuk	Nevük
Eszmei községek maradt	6	Fürged, Kisszállás, Kivadár, Mezőhegyes, Pusztavacs, Somogytarnóca
Belügyminiszteri engedéllyel községgé alakult	8	Bot, Gerlapóstelek, Felgyő, Felsőpusztaszer, Kaszaper, Kisperkáta, Kistápé, Nagyláng
Túlnyomóan uradalmi jellegű	10	Gic, Inkeyantalfa, Keléd, Kerékteleki, Kislippó, Peszéradacs, Pusztaszabolcs, Somogysimonyi, Sövényháza, Tatabánya
Faluszerű	9	Alsószentiván, Baracs, Fábiánsebestyén, Fácánkert, Magyartés, Nagylók, Pusztægres, Szolgaegyháza, Tengelic

Forrás: Saját szerkesztés Benisch 1940 alapján.

A fentiek alapján megállapítható, hogy a vármegyében a betelepülési hullám következtében jelentősen nőtt a lakosság száma, új társadalmi és gazdasági struktúrákat teremtve. A 18-19. században a megye lakosságát főként magyarok és németek alkották, kisebb arányban zsidók, rácok és tótok is éltek itt. A gazdaság alapját a mezőgazdaság, kereskedelem és kézművesség adta, kiemelve a szekszárdi borok, dohány és gabona exportját. A Duna szabályozása gazdasági és árvízvédelmi szempontból is jelentős hatással volt. Az Apponyi, Esterházy és más jelentős családok uradalmi fontos gazdasági és társadalmi központot alkottak. Az egyházi birtokok is jelentős szerepet játszottak a megye gazdaságában, különösen a bátaszéki és szekszárdi apátságok, amelyek gazdálkodása a 18. században indult fejlődésnek. A Tolna megyei középbirtokosság gazdaságilag aktív, a tőkés fejlődéshez alkalmazkodó réteg volt, amely modern gazdálkodási és innovatív módszereket alkalmazott. A nagyobb birtokos családok (Bezerédj, Csapó, Döry, Gindly stb.) szoros kapcsolatokat ápoltak egymással, és a mezőgazdasági fejlődést támogatták, eredményeik látszódnak a lótenyésztésben, selyemtenyésztésben és gazdasági ismeretterjesztésben. A birtokok aprózódása, valamint a gazdasági nehézségek miatt a középbirtokosok egy része anyagilag ellehetetlenült, ami hozzájárult földjeik csökkenéséhez és eladósodásukhoz. Voltak sikeres alkalmazkodók, mint például Bezerédj István, aki örökbérleti szerződésekkel biztosította gazdasága számára a stabil munkaerő-mennyiséget.

4. Bezerédj István, az első önként adózó nemes

A fejezet a köznemes Bezerédj család történetére, nemesi származását és birtokainak alakulására összpontosít. bemutatja a család birtokviszonyait – főként Tolna vármegyében, – politikai szerepvállalását, gazdasági tevékenységeit és a korszakhoz fűződő társadalmi kapcsolatrendszerüket, majd pedig kiemelten foglalkozik Bezerédj István közéleti tevékenységével.

A Bezerédj nemzetség egyike a legrégebbi magyarországi nemesi famíliáknak. A család eredete a 12. századi veszprémi Lőrinte nemzetségig visszavezethető, mely közel 40 magyarországi településen rendelkezett birtokkal. Fennmaradt egy birtok adás-vételi okmányuk, mely szerint „Dániel és Mihály lőrintei nemesek bizonyos alsóörsi birtokaikat 4 és fél bécsi márkáért Pál és Mihály alsóörsi jobbágyoknak eladják.” [Hazai Okmánytár 2004b:58] Történészek úgy tartják, hogy egyik águk a zalai ősmagyar Bezeréd nevű településen alapított birtokot, ahol felvették a bezerédi Bezerédj vagy Bezerédy családnevet, ami legkorábban egy 1345-ös birtoköröklési feljegyzésben tűnt fel. Már a 14. században is találhatunk nemes hivatásúakat a családtagok közt, mint például Péter homo Regius, Sebe hadnagy vagy Tamás országbíró. A családfa az 1400-ban élt Bezerédj Györgyig szinte hiánytalanul visszavezethető. György két fia részt vett a husziták elleni harcokban, így luxemburgi Zsigmond címert adományozott nekik 1431. július 2-án. [Bodnár 1918]

2. ábra: A bezerédi Bezerédj család címere

Forrás: arcanum.com

A címer leírása a következő: „A czimer rézsut bal oldalra dőlő pajzs, mely két részre oszlik, a felső mező vörös szín; az alsó kék, mely vizet ábrázol, benne egy uszó oroszlán halad a bal oldal felé fordulva, martalékra nyujtván első lábait, szájában három águ korbácsot tartván. A pajzs felső szögletén vagy csucsán zárt sisak áll, melyre a mindkét oldalról arany-kék sisaktakaró (foszladék) vörös-kék koszorúval van leszorítva. E koszorúból a pajzsbelihez hasonló oroszlán emelkedik ki.” [Nagy 1858:94]

A Codex Diplomaticus Patrius [Hazai Okmánytár 2004a] szerint 1440. augusztusában I. Ulászló Bezerédj Jánosnak és Zsigmondnak adományozta a zalai Lőrinte birtokot; továbbá 1456 áprilisában Bezerédj Jánosnak és Esegváry Pálnak lőrintei részbirtokot adományozott V. László. Lőrinte a 18. században már Kolontár faluhoz tartozott, 1773-ban a település lakossága német anyanyelvű, s Bezerédj Farkas tulajdonában volt. A századfordulón rendelkezett kőbányával, mészégetővel, malommal és halásztóval. Bezeréd falu ekkor 3 Bezerédj – Farkas, Jób és Mihály – tulajdonában volt. [Breinerné 1996; Gyalay 1989; Helységnévtár 1773; Szasztkóné 1994] Dvorzsák János 1882-es helységnévtára szerint Kolontár népessége 567 fő, Bezeréd lakossága pedig 551 fő volt.

A mohácsi csatában is estek el leszármazottjaik I. Mihály és III. György személyében. I. Miksa cseh-magyar király 1564. október 7-én kelt adománylevelében Bezerédj I. Gergelynek és II. Bálintnak adományozott öt Zala megyei birtokot – köztük Bezerédet, – így a család visszaszerezte a korábban elvesztett birtokot. Később Zalán kívül számos megyében rendelkeztek birtokkal, köztük Baranya, Győr, Sopron, Tolna és Vas megyékben. [Bodnár 1918; Reibungné 2000] A török hódoltság alatt nem évült el a nemesi tulajdonjog, de a vagyonek Kobzása következtében a birtokok felett az állam rendelkezett. [Kaposi 2002] A 17. századi hadjáratok alatt a Bezerédj birtokok tulajdonlevelei és más okmányai a kapuvári vártűzben elégtek. A család hosszú évekig fáradozott birtokai visszaszerzéséért, végül 1677 nyarán visszakapták Szerdahelyet I. Lipóttól. „A királyi adománylevél hangsúlyozza, hogy a felsorolt birtokok tulajdonjoga ez idő szerint is megillette őket és őseiket [...]. Ugyanekkor Lipót király elrendeli a birtokbaiktatást és a vasvári káptalan jelenti, hogy 1677 június 9-ikén Szerdahely birtokába beiktatta a nevezetteket és pedig minden ellenmondás nélkül.” [Bodnár 1918:11-12]

A hat testvér megosztotta a birtokokat 1689-ban. Pál megkapta a ciráki földeket, István a pápai majorságot és réteket, Judit ezek egyhatod részét. Ádám és (III.) Mihály a szerdahelyi birtokon osztozkodtak, végül (III.) Zsigmondé lett Vámoscsalád. III. Mihály a szerdahelyi ág kiemelkedő tagja volt, hivatalnoki pályán sikeres karriert épített. Győrben nótáriusként, majd alispánként és követként is szolgált, ezzel növelve családjá presztízsét. [Bodnár 1918;

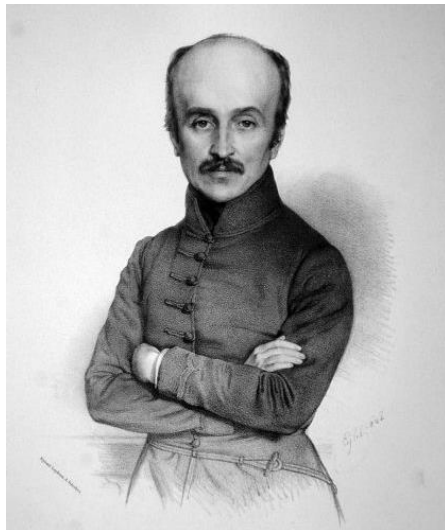
Reibungné 2000] Feleségül vette a tengelici Gindly Ignác lányát, Zsófiát 1753-ban, így Tolna megyében 13 ezer kataszteri hold birtokot szerzett, ezzel is gyarapítva a Bezerédj családi vagyont. A Gindlyek III. Károlytól kapták adományul a Tolna megyei Apáti, Bikád-pusztá, Hidvég, Hidja, Medina és Tengelic helységeket. Később – házasságok útján – a Bezerédj, Csapó, Hiemer, Jeszenszky és Zichy családok leszármazottjai között osztották szét a birtokokat. [Bodnár 1918] Mihály és Zsófia nyolc gyermeke közül többen kiemelkedő társadalmi szerepet tölthettek be: Antal gazdálkodáshoz bérelte a tolnai birtokot, Ferenc császári főőrparancsnokként szolgált, míg István megyei közeleti szereplőként szerzett hírnevet. Lányaik a Jezerniczky, Sztankovánszky és Zichy családba házasodtak be. [Reibungné 2000] Idősebb Bezerédj István 1771-ben született, Pesten és Pozsonyban tanult jogot, később Sopron megyében főszolgabíró, majd táblabíró lett. Házasságot kötött felsőbüki Nagy Erzsébettel 1795 májusában, a házassági szerződés tanúi közt találjuk gróf Széchényi Ferencet és gróf Festetics Ignácot. [Bodnár 1918]

A vámoscsaládi ág leszármazottai közt találjuk Bezerédj Imrét, ki II. Rákóczi Ferenc dandárnoka volt. Imre fiai gyermektelenül haltak meg, így „téves tehát Bezerédj István eddigi életíróinak amaz állítása, mintha ő is Bezerédj Imre egyenes leszármazója lett volna”. [Bodnár 1918:13] A vámoscsaládi ághoz tartozott Bezerédj Amália és Etelka, ifjabb Bezerédj István (1796-1856) első és második felesége.

A Tolna Megyei Levéltárban őrzött iratok közt 1764-ben esik először említés a Bezerédj-családról. [Bodnár 1918] Reibung Józsefné és Cserna Anna, a levéltár dolgozói 2000-ben állították össze a Bezerédjek családi iratainak repertóriumát. A családi levéltár iratai 1948-ban kerültek a szekszárdi levéltárhoz, azonban az országos levéltárban is megtalálhatóak leveleik és egyéb irataik. Főként idősebb Bezerédj Istvánhoz és fiaihoz, azok családtagjaihoz maradtak fenn írott emlékek. A birtokok jogi vonatkozásaira kevés irat maradt fenn, a gazdálkodással kapcsolatos források azonban bőségesen rendelkezésre állnak gazdaságok szerinti rendszerben, amelyek lefedik a birtokok irányításának különféle aspektusait. Részletes dokumentáció maradt fenn a hidjai és jegenyési gazdaságok működéséről az 1850-1940 közötti időszakból. Az éves számadási főkönyvek gazdaság- és üzemtörténeti szempontból értékesek, mert a pénzmozgások mellett tartalmaznak készletkimutatásokat, leltárakat, és a gazdasági tevékenység minden fontos részletét. „Az egyes családtagoknak iratai változó terjedelműek. Idős Bezerédj István anyagából a Napóleoni kor katonai dokumentumaira és István fiának leveleire hívható fel a figyelem. Ifjú Bezerédj István közeleti szereplése személyes iratainak töredékessége ellenére is igen jól kutatható. Kiegészítő anyagként használható a szüleivel, testvérével, barátaival folytatott gyakori és bensőséges levelezés is. A reformkori országgyűlések történései nyomon követhetők az Országgyűlési Tudósítások, a Diéta Közlők hiánytalan számai segítségével.

Bezerédj István követi jelentéseit, e minőségében készült fogalmazványait a hivatali tevékenységének iratai közé soroltuk.” [Reibungné 2000:6] Személyes iratok legnagyobb számban Bezerédj Pál (1798-1864) és családja levelezéséből maradtak fenn. A vegyes iratok kisebb számban, de sokféle témát ölelnek fel, például gyászjelentéseket, tervrajzokat, valamint különböző nyelvű leveleket. Ide kerültek az olyan dokumentumok is, amelyek nem kapcsolhatók közvetlenül egyes családtagokhoz. A rokoni családok anyagai közül kiemelkedik a Murray család gyűjteménye, amely Pál felesége, Murray Mária Everilda révén került a levéltár birtokába. Ebben megtalálható II. József adománylevele, valamint Murray József és a császár levélváltásai az 1780-as évekből. [Reibungné 2000]

Bezerédj István 1796. október 28-án született Szerdahelyen (ma Fertőszentmiklós). Öccsével, Pállal együtt, Sopronban és Pozsonyban jogakadémián tanult. Már fiatal korában is került a társaságot, visszahúzódó személyiség volt, tanulmányainak és hivatalának élt. Pozsonyi tanulmányait 1815 augusztusában fejezte be, szeptembertől Konkolyi László soproni táblabíró mellett volt gyakornok, decembertől 1816 augusztusáig Veszprém megyébe került jegyzőként Bezerédj György főjegyzőhöz, későbbi apósághoz. 1817-re már ügyvédként szolgált Pesten, Felsőbüki Nagy István közbejárásának köszönhetően. [Bodnár 1918]

3. ábra: Bezerédj István (1796-1856)

Forrás: Nemzeti Örökség Intézete (intezet.nori.gov.hu)

„A középbirtokosok kapcsolatai nem korlátozódtak a megyében birtokkal rendelkező arisztokráciára. A fiatal Bezerédj Istvánt pesti joggyakorlata alatt bemutatták Sándor és Brunswik grófoknak, sőt József főhercegnek is. Apjának, id. Bezerédj Istvánnak keresztapja gróf Viczay Mihály volt. Soproni eredetű a család kapcsolata Széchényi Ferencsel, aki id.

Bezerédj Istvánnak Felsőbüki Nagy Erzsébettel kötött házassága másnapján az egész társaságot vendégül látta. Az idősebb Bezerédj később is bejáratos volt a gróf pesti házába.” [Glósz 2002:374] Novemberben idősebb Bezerédj István levélben kérlelte Tolna vármegye főispánját, Mailáth Györgyöt, hogy fogadja maga mellé fiát gyakorlatra. Aljegyzői tisztséget vállalt és Tolnába költözött 1818-ban, bár Győrben és Sopronban jobbak lettek volna a rokoni kapcsolatok és előre lépési lehetőségek. [Reibungné 2000]

Miután a Bezerédj család központi birtoka Gindly Zsófia tulajdonába került, lemondott a tolna megyei birtokról fia, idősebb Bezerédj István javára 1817-ben. Ezt követően 1819-ben Zsófia halála után a szerdahelyi és tolnai birtokok tízéves bérlete is idősebb Istvánra szállt. Ekkor ifjabb István lelkesen kezdett bele a gazdaságfejlesztésbe Hidján és Jegenyésen. A hangsúlyt a belterjes gazdálkodás híveként az állattenyésztésre és a földművelésre helyezte Csapó Dániel támogatásával. A hidjai birtokon már az 1830-as évektől tízéves forgással dolgoztak. 1836-ban 1.150 magyar hold területen takarmánynövényeket, 600 holdon gabonát, 235 holdon pedig dohányt és repcét termesztettek. Bár nem voltak képzett gazdák, tudásukat külföldi tapasztalatszerzéssel és szaklapok tanulmányozásával bővítették. A szőlőművelést és a mezőgazdasági munkákat bér munkásokkal végeztették, míg a gabonát részes aratók takarították be a termés kilenced részéért. [Glósz 1986; Reibungné 2000] „A XIX. század húszas éveiben egyre nőtt Tolnában mezőgazdasági sikereinek a híre. Talajjavító módszereit, öntözési kísérletét, a gyümölcs- és dohánytermesztésben, valamint selyemhernyó- és juhtenyésztésben elért sikereit mások is igyekeztek utánozni, s birtokainak központja, Hidja, találkozóhelye lett a fejlettebb gazdálkodásra törekvő birtokosoknak.” [Braunné 1978:136] Emellett politikai és közérdekű kezdeményezéseket is támogatott, például a megyei iskolaügy fejlesztését és a börtönviszonyok javítását. [Braunné 1978]

1821-ben házasságot kötött Bezerédj Amáliával, a Bezerédj család vámoscsaládi ágának leszármazottját vette el, amit feltehetően a vagyon védelme érdekében is támogattak. [Glósz 2002] 1825 augusztusában már becsületbeli főjegyző volt. 1826-ban „a haladást követelők élére Csapó Dániel táblabíró, s helyettes alispán állt. Megalakították Bezerédj Istvánnal, id. August Antallal s több követőjükkel a hazafias ellenzéket.” [Braunné 1978:135] Politikai pályája 1827-et követően bontakozott ki, amikor megválasztották Csapó Dániel mellé követnek, s elkötelezte magát a haladás ügye és az ország reformja mellett. Bezerédj pályafutása végig kísérte a reformmozgalom fejlődését, jelen volt annak kezdetén Széchenyivel és fontos szerepet játszott az átalakulás kérdéseinek kidolgozásában. A liberálisok célja a forradalom elkerülése volt törvénykezéssel, amit Kossuth is támogatott. [Braunné 1978]

Bezerédj Csapó Dániel megyei első követ mellett képviselte a megyét az 1832 és 1836 közötti országgyűlésen, ahol országos hírnévre tett szert. [Glósz 2002] A reformkori vezéregyéniségek mellett azonban eltörpülni látszik a történelemben Bezerédj István, Tolna megye második követének személye. Országgyűlési követi utasításaikban a következőket szorgalmazták 1831. novemberben, 1832. augusztusban és 1835. szeptemberben: a magyar nyelv terjesztését a németesítés helyett, önkéntes örökváltságot, szőlásszabadságot, szabadkereskedelmet, állandó Duna-híd létesítését Buda és Pest között. Mindeközben felesége, Amália, aki megalkotta az első magyar nyelvű gyermekeknek szánt képes-kottás-verses könyvet, 1837-ben pedig 33 évesen tüdővészben elhunyt. Ezévből gróf Festetics Leó levélben kérte Csapó Dánielt, hogy támogassa a magyar nyelvű kisdudók felállításának ügyét. [Csóka 1928; Glósz 2002; Kisasszony 1978a,1978b]

Bezerédj volt az első, aki gyakorlatban is megvalósította az új rendet. 1838-ban örökbérleti szerződést kötött jobbágyaival, melynek értelmében a hidjai Bezerédj-birtok mellett fekvő jobbágytelkek földváltás ellenében a jobbágyok tulajdonába szálltak át. Az 1839. májusi bizottság 60 pontban összefoglalta kívánságait, néhány témakör ezekből: a magyar nyelv ügye a társországi megyékben, az örökös tartományok vámtámogatása, szavazati jog megadása szélesebb körben, Pest-Fiume vasút építés, Fiume-Magyarország vám megszüntetése, az ősiség eltörlése, jobbágyi örökváltás, polgári jog zsidók számára, kisdudók alapítása, állandó törvényszék felállítása, Erdély Magyarországhoz csatolása. [Braunné 1978] Az 1843/44. évi országgyűlésen végül győzött a magyar nyelv ügye, s az országgyűlés a beszéddel Bezerédjt bízta meg, ki elkötelezetten és határozottan kiállt a reformok mellett. Ezen az országgyűlésen a nem nemesek hivatalviselési jogaira tett indítványt is elszántan támogatta. Beöthy Ödön a következő szavakkal jellemezte Bezerédjt: „igéje reggeli imádságától napestig tiszta, örök igazság”. [Csóka 1928:56]

A polgári átszerveződés ügyét a gyakorlatban is támogatta. A birtokos főnemesek közt ő volt az első, aki törvény nélkül, saját akaratából lemondott a nemadózás privilégiumáról: 1844 decemberében az adózók sorába lépett, 300 pengőforintot ajánlott fel. Őt követte Augusz Antal, Bartal György és Rosty Albert. [Braunné 1978] A Bezerédj és Széchenyi család kapcsolatait is hasonló szemlélet formálta. Széchenyi István egy házasságkötése utáni levelében tréfásan „hűtlen barát”-nak nevezi Bezerédj Istvánt. [Glósz 2002] Azonban Széchenyi nem támogatta Bezerédj nemeskénti adózását, korainak ítélte meg. Erre válaszul Bezerédj megalapította a szabad testületet, ami az önként adózó nemességet foglalta magába. Többek közt az egyesületnek Deák és Eötvös is tagja volt. [Csóka 1928] Bezerédj volt a jobbágyság első felszabadítója Magyarországon. Perczel Mór a következőképpen fogalmazott: „Hol volt

akkor még Kossuth, Deák, de sőt még Széchenyi is, amikor Tolnában már ki volt tűzve az újjáalakítás, a felszabadítás s javítás zászlója és hatalmasan megkezdve ama működés, amelynek koronája lőn az 1848!” [Bodnár 1918:128-129] Bezerédj, mikor 1848-ban végül győzött a jobbágyszabadítás ügye, annak érdekében, hogy függetlenségét biztosítsa, minden hivatalt, elismerést és kitüntetést visszautasított. „Vezéri szerepre sohasem áhítozott, amely eszmékben gazdag volt, de személyileg szerény. Lelke a görögtűzet nem kívánta, kielégült, ha a színpalak mögött dolgozhatott.” [Csóka 1928:58]

Fényes Elek 1836-os megyeleírása szerint a Bezerédjek tulajdonában Apáti- és Hidjapuszta Medina „részben megváltott jobbágyszabadítás” tartozott. Apáti két részre volt osztva, alsó és felső. Felső-Apátira is gyakran Hidjaként hivatkoztak. [Fényes 1836; Fényes 1847] Ez a terület került örökbérletre szánt felosztásra a jobbágyszabadítás számára, s a területet Szedres névre keresztelte át, ezzel létrehozva a községet. Az első örökbérleti szerződést 1838-ban kötötte, mégpedig Benedek István jobbágyszabadításával. A bérlet 20 évre szólt évi 5% kamattal, így a bérlet lejártával a jobbágyszabadítás birtokába szállt át a jószág. A szerződés pontjai hasonlóképp alakultak [Bodnár 1920]:

1. Örök haszonbérleti joggal ruházott át Benedek Istvánra 3 hold földet, 3 ölnként 5 ezüstforinttal.
2. A szerződés egyik fél sem bonthatta fel. A tulajdon az örökösökre szállt át, vagy értékesíthető volt. A föld nem volt osztható 1 holdnál kisebb részre.
3. A földtulajdonosnak kötelessége volt minden változást bejelenteni.
4. A területet a tulajdonos köteles volt kerítéssel bekeríteni.
5. A telek bármilyen célnak megfelelően hasznosítható volt.
6. Amennyiben a tulajdonos ellen büntető eljárás indul, vagy háromszor kárt tesz egy fában „mely nem tulajdona, levág, letör, vagy elront”, 3 hónapon belül köteles volt Szedrest elhagyni, elköltözni.
7. 1839-től vált érvényessé az örökbérlet. Az első év bérmentes, a második évben félbért, a harmadik évtől pedig a 3 hold után félévi részletekben volt esedékes a bérfizetés.
8. Bezerédj magát is kötelezte: „Ha a lakóházak száma 50-re szaporodik, [...] egy-két holdból álló helyet ad iskolának s a tanítónak lakásul és házépítésre 15 ezer égetett téglát. Ha 100-ra emelkedik a házszám, egy lelkipásztor részére 3 holdat, háza építésére 15 ezer téglát s a templomnak is helyet ad s építésére 20 ezer téglát és mindezt teljesen ingyen.”

Ezt ki kell egészítenem annyival, hogy az 1840-es években római katolikus templom emeléséhez földet adományozott a községnek, a templom építése azonban váratott magára forrás hiányában. A Dél-Dunántúl számos településén összegyűjtött pénzbeli és apport

adományokból – köztük a pécsi egyházmegye virágvasárnapi perselypénze és a Pius templom híveinek adománya – végül felépülhetett a templom és 1956-ban, a földesúr halálának 100. évfordulóján felszentelték.

9. A bírót a Bezerédjek választották. A 20 életévet betöltött lakosok vehettek részt szavazásokon.

Az 1847-ből fennmaradt szerződés első pontjaiban némi változtatás figyelhető meg. Említi az árwapénztárakat (2-3. pont), s a 3-4.-es pontokban leírja, hogy az örökár lefizetését követően a birtok egésze a bérlőre száll. Amennyiben a bérlő/tulajdonos örökös nélkül hunyt el, a telek visszaszállt a Bezerédjek tulajdonába (6. pont). Továbbra is minden változást kötelesek voltak bejelenteni (7. pont). A szerződés csupán az abban foglalt földterületre vonatkozik. Amennyiben a későbbiekben további földet, legelőt vagy rétet kapna tulajdonosa a Bezerédjektől, az a szerződés hatálya alá nem tartozik (8. pont). A 9. pontban kitér a regáléjogokra. A szerződés első oldala a 4. ábrán látható, a dokumentum további oldalai a mellékletek (2. számú) közt megtalálhatóak. Az 1847-es szerződés az első 9 pont után így folytatódik tovább:

10. A szerződött telken a szerződő fél üzemeltethetett boltot, gyáripart, műipart vagy raktárat; a telket eladhatta. Ezekért nem tartozott adófizetéssel a Bezerédjek felé.
11. Ebben a pontban Bezerédj meghatározza miként választ a község magának bírót, esküdteket, jegyzőt és egyéb tisztviselőket.
12. Amennyiben a telket a tulajdonos végleg elhagyja, s ezzel a telek pusztán marad, az szabad pusztai birtokként visszaszáll a Bezerédjekre.
13. Egy telken egy lakóház épülhetett, s a telket fél magyar holdnál kisebb területre nem lehetett osztani örökség útján sem.
14. Amennyiben a szerződő felek közt a szerződés pontjaira nézve pereskedés merülne fel, az ügyben a község által megválasztott mindenkori bíró jár el.
15. Az utolsó pontban a jobbágy nyilatkozatot tesz arról, hogy elfogadja a szerződésben foglaltakat.

Bezerédj István 1840-ben megvásárolta a Festetics család adósságokkal terhelt kakasdi birtokát, ami jelentős birtokgyarapodást nem eredményezett. Mivel a földek zöme jobbágytelek volt, így csak minimális vételárat kellett kifizetnie. A birtokhoz tartozott dézsmaszőlő, fogadó, gazdasági épületek, malom, rét, szántó. Bezerédj a 27 kakasdi jobbággyal a birtok megvásárlását követően rögtön örökváltsági szerződést kötött. [Glósz 1991] Tolna megyében ekkor megközelítőleg 100-150 települést tartottak számon. [Kovacsics 1952] Fényes Elek országleírásában ekképp jellemzi Kakasdot: „első falu, mely magát törvénynél fogva megváltotta”. [1847:50]

Örök adás-vevési és telepedési szerződés.

Mellyre mi alul írottak a' következő pontok, és feltételek szerint léptünk egymással; ugymint:

1-ör. Én Bezerédj István el és át adom örökleg, és változhatatlanul *Németh Mihálynak* örökösinek, és engedményeseinek Hidja-Apáti pusztából a' Szedresi helységhez kapcsolt azon telket, melly a' *Fülpári utczában az 5-ik* — szám alatt fekszik, és keleti oldalán *45 öl 1 láb* ömlyi, délin *10 öl 4 láb* ö, nyugotin *51 öl 5 láb* ö, és éjszakin *31 öl 3 lábnyi* ömlyi vonalak közt *kilenek szöglet* négyszög öleket foglal magában.

2-ör. Mind addig, míg *Németh Mihály* — örökösei, vagy engedményesei ezen teleknek alább irt módon felszámittandó örök árát nékem Bezerédj Istvánnak, örökösimnek, vagy engedményeseimnek le nem teszik, nékem vagy emezeknek fizetni fognak évenként minden *400 megphog öles holdtul 5 azaz öt pengő forintot 3 db mást hangart egy comventus forintba számítván, és ezen egy holdban adott telék, stül ugyan annyit* —

félévi részekben, új esztendő és Julius 1-ső napjain. Ezen felül pedig fizetni fognak a' helység iskola fundusába évenként minden olyan holdtul 30 az az harmincz pengő kraiczárt *és ezen egy holdnyi teléktől ugyan annyit*

és pedig mindenkoron és minden esetre, akár legyenek iskolába járó gyermekeik, akár nem; és fizetni fognak még a' helység pénztárába a' közadó pótlására szintén minden olyan holdtul 30 az az harmincz pengő kraiczárt *és ezen egy holdnyi teléktől ugyan annyit* — ezen kétféle fizetésekre nézve a' községnek adott alapító leveleimnek értelmében. Mi eránt e' helyen határozottan és szabályilag kifejeztetik: hogy ezen két rendbeli, t: i: iskola, 's adó pótlási fizetés, melly összevéve egy egy holdtul egy pengő forintot téssen, úgy, mint azon földnek mindenkori birtokával járó községi teher, és illetőleg közadózás légyen mindennemű viszokra 's állapotra nézve tekintendő 's felveendő.

3-ör. A' midőn *Németh Mihály* vagy ezen teleknek utánna jövőendő birtokosai azt a' második pontban érintett évi fizetésekre nézve örök árának letételével megváltani akarják, ez nékiek akár mikor tellyes szabadságukban álljon; — olly móddal: hogy a' teleknek örök ára az érintett évi fizetés után, melly az örök ár kamatjául tekintendő, azon kamatláb szerént számittassék, melly szerént fog akkoron a' Szegzárdi árva pénztár az árváknak tőkéitül kamatot fizetni. Miképpen, ha p. o. az illy megváltás idejekor,

4. ábra: Örök adás-vételi szerződés 1847-ből

Forrás: A szerző birtokában fellelhető.

Sopron városa, amely a polgárosodásban előbbre járt, ideális közegként szolgált a társadalmi különbségek áthidalásához. Amikor Liszt Ferenc 1840-ben koncertet adott Sopronban, idősebb Bezerédj Pál látta őt és társaságát vendégül, többek közt Auersperg herceget és Pejachevich grófot. Bezerédj István és a vezető arisztokrata családok között is elismerően alapuló egyenrangú, kötetlenebb kapcsolat vált jellemzővé. Ez a közvetlenség tükröződik Esterházy Kázmér gróf és Zichy Antónia leveleiben, ahol Antónia egyszerűen „Pista bácsinak” szólítja Bezerédjt. A megyei középirtokosok és a helyhez kötött, anyagilag legyengült arisztokrata családokkal kapcsolata kevésbé formális, barátságosabb jellegű volt. A tolnai gróf Festetics János másodalispán fia, Leó vadásztársa lett Bezerédj Istvánnak, míg felesége Amália barátnője volt. A Festetics és Zichy család pénzügyi hanyatlása tekintélyük csökkenését is maga után vonta; például 1840-ben Havas Ignác megyei tisztiorvos – Bezerédj Flóri orvosa – lekezelően írt Bezerédjnek Festeticsék helyzetéről. [Glósz 2002]

Bezerédj István és Amália lánya Flórika 1844-ban egy hónap betegeskedés után mindössze 10 évesen hunyt el. A forradalmat követő években feleségül vette sógornőjét, Bezerédj Etelkát. A megye konzervatív fordulata megtörte politikai pályáját, bár továbbra is a liberális nemességet képviselte a diétán 1844-ben és 1848-ban. A forradalmat követően Haynau 1850. augusztusában halálra ítélte, azonban Etelka közbenjárásával kegyelmet kapott. Ennek következtében a hidjai birtokon száműzetésben élte le életét 1856-os haláláig. [Bodnár 1918; Reibungné 2000] Bezerédj István első feleségével és kislányukkal egy sírban nyugszik a hidjai jobbágytemetőben cselédekkel és tisztartókkal együtt. Dr. Tóttós Gábor írja: „Saját rendeleténél fogva ott porladnak hamvai a közös sírkertben, hajdani jobbágysorában...” [Tolnai Népiújság 2011.03.05:11] Etelka fekete márványsírhelyet állíttatott számukra.

A birtokot felesége, testvére, valamint unokaöcsei örökölték. A következő generációban már megjelennek arisztokrata házasságok: Krisztina gróf Albertit, Lajos báró Mednyánszky Gizellát, ifjabb Pál pedig gróf Murray Everildát vette feleségül, akinek édesanyja gróf Esterházy volt, így a Bezerédj család az arisztokrácia felső körébe került. [Bodnár 1918; Glósz 2002; Reibungné 2000] Ifjabb Bezerédj Pál (1840-1918) sikeresen gondozta tovább a hidjai gazdaságot, s folytatta nagybátyja selyemtenyészési kezdeményezését.

Az 1850-es népszámláláskor Tolna megye népessége 205.763 fő volt, ami 1870-re 220.740 főre nőtt, ami 7 %-os növekedést jelent, az évi átlagos növekedés 0,9 százalékpont. A szekszárdi (központi) járás lélekszáma 1857-ben közel 50 ezer fő volt. A járáshoz Alsónyék, Bába, Báticasék, Decs, Dunaszentgyörgy, Fadd, Fácánkert, Gerjen, Harc, Medina, Mőzs, Őcsény, Sárpilis, Sióagárd, Szedres, Szekszárd, Tengelic, Tolna és Várdomb községek tartoztak. [Danyi 1993]

5. ábra: Medina, Szedres és a környező puszták 1870 körül

Forrás: A Harmadik Katonai Felmérés [maps.arcanum.com]

Az 5. ábrán Szedres és Medina látható a környező pusztákkal a 19. század közepén, Fényes [1866] adatai alapján ekkor Hidja és Jegenyés lakossága együtt 750 fő, Szedresé pedig 770 fő volt. Jegenyés lélekszáma a rendszerváltást követő évtizedben csökkenésnek indult, utolsó lakosa 10 éve hunyt el, így ma már a pusztát lakatlan. Gazdasági épületek, 1-2 lakóház és a Jegenyés szimbólumának tekintett víztorony még ma is állnak. Felsőapáthi ma a Vadászmajor nevet viseli. A település ma is lakott, itt 12 lakóház áll. Nyulas-pusztát épületeit lebontották, ma a helyén erdő terül el. Kápolna-pusztát Medina részét képezi. A Szedrestől északra elterülő homokdombokon ma hasznosított földterület fekszik.

6. ábra: Hidja és Szedres az 1860-as évek elején

Forrás: Habsburg Birodalom - Kataszteri térképek (XIX. század), maps.arcanum.com

A 6. ábrán látható Szedres és Hidja-puszták térképe az 1860-as évekből. Hidján ma is áll a 200 éves Bezerédj-kastély, kápolna, gazdasági épületek és 6-7 lakóház. Apáti-puszták Szedres részévé vált, a község keleti határán fekszik. Itt található a Fiáth-kastély, valamint Lovasudvarház és panzió. Szedres lakossága főként napszámosokból és selyemtenyésztőkből állt. A térképen jól kivehető észak-dél irányban elnyúló utca ma is a község főutcája. A település központján álló, „E” jelzés fölött látható épület a Béndek-ház, mely a község egyik legöregebb épülete volt, a 18. század második felében emelték, s már az első katonai felmérés (1782-1785) térképén is szerepel. Először a Gindlyek, majd a Bezerédjek tulajdonában működött fogadóként. Bezerédj István említést tett róla az örökbérleti szerződésekben is. A 20. század közepéig a Béndek család tulajdonában volt az épület, nevét innen kapta. Kocsmaként és mézsárszékként üzemeltették. A közel 250 éves épületet 2023-ban lebontották.

Az 1892-es helységnévtár Kakasdot Ronádfához tartozó pusztaként jegyzi. A sárbogárdi távíróállomáshoz és a magyarmecskei postához tartozott. Szedrest magyarrá lett községként iktatta Tolna vármegye adattára [Kozma 1937], mely szerint az 1850-es években a község lakossága túlnyomórészt németajkú volt. Fényes 1851-es geográfiai szótárában már faluként tartja számon Szedrest. A Helységnévtár 1892-ben már kisközségként nevezi meg. Népsége Dvorzsák János 1882-es helységnévtára szerint 758 fő volt, az 1890-es népszámláláskor 892 főt jegyeztek be, ebből 889 magyar és 3 fő német. A településen 139 ház állt, a lakosság ágostai, református, római katolikus és zsidó vallású volt. Összterülete 118 kataszteri hold volt. A szekszárdi adóhivatalhoz, járásbíróshoz és törvényszékhez tartozott. Szedres a hidjai távíróállomáshoz tartozott. A település rendelkezett postatakarékpénztárral és postamester által kezelt postahivatallal. 1937-ben már nagyközségként hivatkoznak rá. [Dvorzsák 1882; Kozma 1937] Ma a település népsége 2.100 főre tehető, területe pedig 46,3 km² (8.045 kataszteri hold). Mindebből látható, hogy a falu reformkori alapítása után nagy utat járt be, a 19. század végére méretével, népességével már belesimult a tolnai vidékbe.

Láthattuk, hogy Bezerédj István kiemelkedő politikai és gazdasági szerepet játszott a 19. századi magyar történelemben. Bezerédj István a reformkor egyik kiemelkedő alakja volt, aki birtokain gazdasági újításokat vezetett be, például az állattenyésztés, dohány- és gyümölcstermesztés terén, emellett a jobbágyság felszabadításában is úttörő szerepet játszott. Politikai pályafutása során a haladó reformok szószólója lett, és fontos törvénykezési ügyekben, például a magyar nyelv, a szólásszabadság, a nemesi adómentesség privilégiumáról való lemondás, valamint az önkéntes örökváltság támogatásában vállalt szerepet. Bár szerény személyiség volt, tettei és elvei révén példát mutatott nemességnek és jobbálynak egyaránt.

7. ábra: Légi felvételek a hidjai Bezerédj-kúriáról, a távolban Szedres (2007)
Forrás: Tóth Géza repülésoktató felvételei, <https://www.zlintrener.com/osszesfoto/index.php>

5. A hazai selyemipar aranykora

Ebben a fejezetben összeforr dolgozatomban három fő témakör: Tolna megye, a Bezerédjek és a selyemipar. A fejezet bemutatja az ipari fejlődés történelmét, különös figyelmet szentelve a textiliparnak, az iparfejlesztési törekvéseknek és a selyemipar terjedésének. Kitér a textilmanufaktúrák nehézségeire, a hazai nyersanyagkészlet és a kereslet növekedése közötti ellentmondásra. Ezt követően foglalkozik Bezerédj Pál munkásságával, aki a honi selyemhernyó-tenyésztés újjáélesztése és fejlesztésére terén kiemelkedő szerepet vitt. Majd pedig Tolna település gazdasági fejlődése és a tolnai selyemfonoda kerül előtérbe.

5.1. A selyemipar fejlődése

A céhes fejlődés gyökerei a hódoltság előtti időkhöz nyúlnak vissza. Már a 11. századtól önkéntes társulásként céheket hoztak létre, melyek nem rendelkeztek különleges privilégiummal és nem követeltek kizárólagosságot, a kötelező segédi gyakorlatot csak a 15. századtól vezették be. A 16. századtól korlátozták a mesterek számát. Magyarországon a török által elfoglalt Duna-Tisza közén a céhélet központjaivá váltak a mezővárosok (például Cegléd és Kecskemét). A végvárakban működő céhek kézművesei a főkapitánytól vagy a földesúrtól nyerhettek privilégiumot. Ezek a céhek főként a katonaság szükségleteinek kielégítésére termeltek. [Endrei 1981; Eperjessy 1967]

„A XVI. század hozza magával a mesterek számának korlátozását, a mesterjog megvásárlását és más illetékek bevezetését, a mesterremek olykor tűrhettelen értéknövekményét, a mesterek fiainak privilégiumát stb. Ekkor mentek veszendőbe a céh liberális hagyományai.” [Endrei 1981:8] Bár a 15. századig új eszközöket vezettek be a textilgyártásban – cernázógép, csévéelőkerék, felvetőállvány, kétszemélyes szövőszék, motollás festőkád, szárnyas rokka, törő és tiloló eszközök, vászonkalló, – a céhek egyre inkább ellenálltak az újításoknak. A kallómalom példája jól mutatja ezt: a 10. században találták fel, azonban a flandriai kallósok négy évszázadon át harcoltak ellene, mivel a lábbal végzett kallózás jobb minőségű posztót adott és biztosította a munkájukat. Végül azonban ott, ahol a céh birtokolta a kallómalmot, a lábbal kallózók tevékenysége megszűnt. [Endrei 1981]

A fonókerék a fuatinereknek (pamut és len keverékéből készült szövetet készítő) köszönhetően terjedt el a 12. században. Az eszközt elsősorban fonónők használták, nem pedig céhes iparosok. Amikor a 13. század végén a posztóiparban is alkalmazni kezdték, városi tilalmakkal próbálták korlátozni annak használatát a hosszúszájú pamut minőségének

megőrzése érdekében. A középkort követően a kézművesek száma nem nőtt. A 15. században a kézműves céheket német mintára igyekeztek kialakítani Magyarországon. Kezdetben számos példa volt rá, hogy magyar és német kézművesek együtt alapítottak céheket, viszont a század végére a németek elkezdtek kizárni a magyarokat céheikből. [Endrei 1981; Horváth 1840]

A 15. századi flamand minőségelőírások (keur) szabályozták, hogy mely fonalak készülhetnek fonókeréken vagy guzsalyon. 1498-ban Kölnben megszüntették a lóval hajtott fonókerek használatát a munkaerő védelme érdekében. 1591-ben állítottak fel helyi mesterek filatórium fonógépet, de a fonónők vonakodtak az új eszköz használatától, így az innováció végül nem terjedt el széles körben. [Endrei 1981]

A céhek fejlődést akadályozó magatartása egyre több példával igazolható, ilyen az indigó története is. Az indigót már a középkorban importálták olasz kereskedővárosok és a festő csülleng mellett gyakran használták. Amíg az indigó drága volt, nem jelentett veszélyt a csüllengtermelő parasztokra, így a festők gond nélkül alkalmazták adalékként. Azonban, amikor az angolok és a hollandok nagy mennyiségben kezdték el forgalmazni, a festőcéhek nem fogadták el az indigó alkalmazásának szigorú technológiai követelményeit. A selyemfestők az olasz hatásnak köszönhetően könnyen átvették, a szövetfestés Magyarországon főként az alföldi oláh és szerb családoknál volt divat. Azonban a len- és gyapjúipar tilalmakat követelt az új festőanyag ellen. Az országban a legelterjedtebb festőnövények a következők voltak: borbolya gyökere, hölgymál (indás növény), korbácsfű, medvetalp (zellerféle), peremérvirág, rekettye, szagos müge (májusfű) levele, szárított vízi peszérce (árvacsalán), tejoltó és keresztes galaj (buzérféle gyógynövények), varjútövis (festőkökény) kérge, zuzmók, valamint zsoltina. [Endrei 1981; Horváth 1840]

A fejlett iparral rendelkező államokban nem volt egységes céhrendszer. A baseli tanács a helyi szükségletek kielégítésével a céheket bízta meg, míg az exportra a gyárosok termeltek. A vállalkozóknak így exportvámot kellett fizetnie. Az export növekvő fonaligénye csökkentette a bedolgozók munkanélküliségét. A textiliparban az indienne-divat, azaz Indiából származó élénk színű, nyomott pamutszövet hozta meg a forradalmat. Selyem- és lenvászoncéhek tiltakozása következtében Franciaországban több, mint 30 rendeletet hoztak a nyomott karton gyártásának és viselésének tilalmára. A rendeletek értelmében a takácsok és selyemszövők jogot kaptak arra, hogy elkobozzák a háztartásoktól az indienne-nel kárpitozott berendezéseket és lakástextíliákat. Hasonló intézkedések zajlottak más országokban is, például Angliában a nyíróollók, illetve Franciaországban a hódász felhasználásával készült kalapok esetében. A császári rendeletek ártalmas találmánynak tartották a szalagszövő malmot és az aranyfonal-cérnázó gépeket, mivel ezek csökkentették a munkaerőigényt. [Endrei 1981]

Közép-Európába – főként Cseh-, Lengyel-, és Magyarországra – jelentős késedelemmel érkezett az innováció. Míg Nyugat-Európában már a 12-14. században folyamatosan elterjedtek olyan céhes kezdeményezések, mint például a barhend (bolyhosított pamutszövet), addig Magyarországon csak a 15. században, Luxemburgi Zsigmond merkantil politikája révén valósultak meg helyi innovációk. Elterjedt a fonókerék, kallómalom és indigó, más újításokat főurak és uralkodók támogattak manufaktúraalapítással. Hazánkba csak az iparosodás idején, a 18. század végén, elérkezett el a fonókerék, a selyemcérnázó- és a szalagszövőgép. [Endrei 1981]

„A gazdaságtörténészek egyetértenek abban, hogy a középkor óta Magyarország nemesérc és mezőgazdasági exportjának ellentétele a textilkészáru-import volt. A becslések szerint a nyugati behozatal 75 %-át textiliák tették ki és ezen belül is első helyen állt a posztó.” [Endrei 1969:11] Magyarország volt az angol kersey (karasia) legnagyobb piaca a 16-17. században. A 18. század első felében továbbra is a textiliák tették ki a magyar import felét, s annak csupán 6 %-át a selyemszövet. Ekkor vált népszerűvé a főnemesség mellett a polgárság körében is a selyemszövet, mint felsőruházati alapanyag. Az 1780-as években lendült fel a manufaktúraalapítás és a selyemhernyó-tenyésztés Magyarországon. Mária Terézia szorgalmazta az eperfaültetést, s a német telepések kötelesek voltak házuk telkére 12 eperfát ültetni. Azonban a házi textilipar kapacitása kihasználatlannak minősült, alig érte el a 40 %-ot. A manufaktúraalapítással nem csökkent a posztó- és szövetbehozatal. A 17. századi posztómanufaktúrák rossz minőségű, durva tapintású termékei csupán a szegényebb rétegek közt vált keresetté. Nyitra és Trencsén megyék manufaktúrái puhább posztót állítottak elő, amit az importált jó minőségű alapanyagok révén értek el. [Endrei 1969; Horváth 1840]

A századfordulón a manufaktúraipar stagnálásával az import aránya tovább nőtt – a gyapjú- és pamutszövet háromszorosára, a lenvászon és selyemszövet kétszeresére. Ez is azt bizonyítja, hogy a magyar textilipar nem tudott lépést tartani a keresletnövekedéssel, ugyanis igen csekély mennyiségű volt a hazai nyersanyagkészlet. A 18. század elején már tettek kísérleteket gyapot- és selyemtermesztésre, azonban ezek nem jártak kimondottan sikerrel. [Bányai 1981; Endrei 1969]

A selyemhernyó (*Bombyx mori*) tenyésztése fegyelmet, rendezettséget és jelentős időráfordítást igénylő tevékenység, így mindettől ódzkodva Magyarországon egészen a 17. századig nem folytattak efféle tevékenységet. Az első magyarországi selyemtenyésztő az olasz származású Giovanni Pietro Passardi volt, aki Baranyában pellérdi birtokán ültette el az első eperfákat, ezzel meghonosítva a magyar selyemhernyó-tenyésztést. Tevékenységével nemesi címet nyert el. 1680-ban selyemgombolyító üzemet alapított, majd negyvenéves vállalkozói

tevékenysége 1722-ben végleg összedőlt. Az 1730-as évektől a Bánság és Szlavónia területén százezerszám eperfát ültettek. Kezdetben olasz telepésekkel igyekeztek fellendíteni a selyemkultúrát hazánkban, a következő évtizedben már selyemmanufaktúrát is alapítottak, kizárólag olasz munkásokkal. [Endrei 1969; Mátéfy 2006]

Többek közt a Batthyány-, Esterházy- és Károlyi-család is tett kísérletet a selyemipar meghonosítására, azonban az ország éghajlata nem bizonyult kedvezőnek a selyemhernyó-tenyésztésre, kizárólag a déli megyékben értek el eredményeket. A textilipar elengedhetetlen erő- és energiaforrása a bőséges, lágy, tiszta víz, így a lassú folyású és állóvizek partján kallót nem építhettek. Ez okból rövid üzemeltetés után megszűnt finomposztó- és egyéb textilmanufaktúra többek közt Apatinban (Vajdaság), Debrecenben, Esztergomban, Győrött a Rába mentén, Sopronban és Székesfehérváron. „A meleg források hallatlan előnyét a század második felében Budán is felismerték, és a kis Császár malomtavat valósággal ellepték a kallók. A hegyvidéken pedig eleve több alkalmas vízfolyás akadt, s ennek következtében Veszprém megyében 32, Nyitra megye 10 helységében 25 kalló működött, Trencsén megye egyetlen falujában, Bánban 40 kallós (tehát legalább 6-8 malom) dolgozott. Az ország egész területén egy századvégi – igen hiányosnak tartott – összeírás 336 kallót mutatott ki.” [Endrei 1969:47] A selyemipari termékek elsődleges kikészítési technikája a moáriózás (moiré) volt, mely során ripszszövetek összemángorlásával faerezethez hasonló fényhatást értek el. [Endrei 1969]

„A selyemszövés gyáripari formája Nagy István megfogalmazása szerint „hazai talajba ültetett külföldi növény volt”, ugyanis a kedvező adottságok miatt a magyarországi működési terület felé orientálódó, már virágzó bécsi és osztrák selyemipar teremtette meg.” [Takáts 1994:169] A 18. században osztrák területről érkezett kézművesek, köztük a Valero testvérek, Magyarországon is alapítottak selyemmanufaktúrákat. A Valero-üzem bársonyt, flórt és egyéb selyemszöveteket állított elő. Az első országos selyemtenyésztési felügyelőséget Eszéken állították fel 1765-ben. 1766-ban Tolna megyében Kölesden, Szekszárdon és Tamásiban szedreskerteket létesítettek. [Bányai 1981] „1770-ben az egész megye területén mindössze 768 szederfát írtak össze, a következő évben viszont 24 286 db egyéves szederfát ültettek ki. A megyében 1771 volt az első termelési év, de ekkor még csak 9 font selymet szállítottak Eszékre. Ennek az esztendőnek az őszétől állandó selyemtenyésztési biztost is alkalmaztak Tolnában (...). Az első nagyobb fellendülés 1778-1779-ben kezdődött a megyében, s ennek eredményeként 1779-ben Szekszárdon és Faddon selyemfonodák is működtek.” [Bányai 1981:54]

A 18. század végén az első selyemgombolyító üzemeket Eszéken, Óbudán (Fachini, Höpfinger, Mazzucato), Pesten (Beywinckler) és Temesváron; az első selyemszövő-

manufaktúrákat Nagyváradon, Pesten és Pozsonyban alapították. [Mátéfy 2006] Ezek az üzemek a magyar kamaránál váltották be a selyemgubókat, ezt követően a nyers selyem Bécsbe került, ahonnan a magyar gyárosok visszavásárolták azt. 1773-ban selyemgyár épült Versecen, s gubóbeváltókat alapítottak Budán, Győrött, Kanizsán, Pesten és Szegeden. [Bányai 1981] Az 1830/40-es években számos selyemtermelő szederegyletet létesítettek: Kecskemét (1836), Mohács (1837), Pécs (1838), Szekszárd (Bezerédj I., 1841), Pozsony-Győr-Moson (Széchenyi I., 1843), Sopron (1845), Erzsébetváros (1846), Kolozsvár (1847). [Takáts 1994] 1847 előtt már a következő megyékben működtek selyemgombolyító házak: Bács, Baranya, Pozsega, Szerem, Temes, Tolna, Verőce és Zala. 1844-ben közel 25 ezer tenyésztő összesen 522 ezer font gubót váltott be 315.650 pengőforint értékben, fontját 36 ezüstkrajcárért. A selyemtenyésztők és -feldolgozók azonban nem tudták kielégíteni a magyarországi selyemkeresletet. 1845-ben a selyemimport 2,3 millió pengőforint értékű volt. 1845-ben a nyers szövet és fonal külföldről importált mennyiségének értéke 3,4 millió pengőforint volt. További 367 ezer forint értékben hozták be az említett árukat az osztrák tartományból. [Fényes 1847]

Tolna megyében Bezerédj István volt a selyemtenyésztés legfőbb támogatója, és az 1829-es vármegyei közgyűlésen döntés született a selyemhernyó-tenyésztés fellendítéséről. Az 1830-as években a selyemtenyésztési kedv fellendült, összhangban a reformkori iparfejlesztési törekvésekkel. [Bányai 1981] Ahogy azt már dolgozatomban ismertettem, Bezerédj e célból telepített szederfákat és hozta létre Szedres községet az Apáti-Hidja-Jegenyés pusztái közötti területen 1838-ban. 1840-től Széchenyi és az Országos Gazdasági Egyesület is támogatta a hernyóselyemtenyésztést. Széchenyi István Sopron megyében, Bezerédj István pedig Szekszárdon alapított selyemtenyésztési egyesületet, s százezerszám szederfát ültettek cenki, illetve hidjai birtokaikon. Ezzel jelentősen elősegítették a hernyóselyem ügyét Magyarországon. [Takáts 1994]

Széchenyi 1826-ban szederfaültetvényt létesített cenki jóságán, s 1840-re 16 ezer szederfa volt birtokában, melyek egy részét bérbe adta hároméves periódusokra. Facsemete eladásból is származott évi 2-3 ezer pengőforint bevétele, azonban véleménye szerint 10 ezer pengőforint értékben is tudna értékesíteni, ha lenne rá megfelelő kereslet, ugyanis még Ausztriában sem volt az övéhez hasonló szederfaiskola. „Mit kell tehát cselekedni? Minden tétovázás nélkül segítségre kell híni másokat.” [Széchenyi 1840:4] Állami monopóliumként képzelte el a selyemhernyó-tenyésztés megkezdését, azonban azt megítélése szerint csakis több évre szerződötett külföldi bérlőkkel lehetett volna megvalósítani, amennyiben biztosítható a szederfalevelek 10.000 mázsa évenkénti mennyisége, amely megközelítőleg 50 mázsa hernyóselyem termeléséhez elegendő. Csekélyebb szederfalevél mennyiséggel is megkezdhető

lett volna a tenyésztés, azonban ahhoz nem talált volna tőkést, „minthogy csekély haszonért pénzes emberek nem igen fáradoznak” [Széchenyi 1840:4]. Selyemről című művének Kitételében megfogalmazta, miszerint Magyarország zord éghajlata és a selyemhernyó-tenyésztésre alkalmas munkaerőhiány játszott főként szerepet abban, hogy a tenyésztés nagyobb méreteire tett kísérletek kudarcot vallottak. Francia- és Olaszországot többször említi művében, mint mintapéldát, de végül arra a következtetésre jut, hogy ezen országokban is „inkább a forma, mint a haszon végett tartatik fenn” a tenyésztés [Széchenyi 1840:7].

1840. július 13-án elvállalta a soproni székhelyű Sopron-Vasi Szederfa-Egyesület (a továbbiakban: Egyesület) elnökségét, mely egyesület 12 évre állt össze (1841-1853). Az Egyesület alelnöke Bezerédj Pál (1798-1864) volt, István öcse. A tagok vállalták szederfaültetvények létesítését, gondozását és népszerűsítését a közjóra való tekintettel, illetve haszonszerzés céljából. Kikötés volt, hogy az Egyesület tagjai csakis Sopron és Vas megye lakosai lehettek. Az Egyesület három évente választott elnököt, alelnököt, igazgatót, jegyzőt, ügyészt, pénztárnokot, illetve 30 választmányi tagot. A belépéskori járulék arányában került megállapításra a tiszta osztalék, s a faiskolában kedvezményre a tagok nem voltak jogosultak. Az Alapszabályban Széchenyi részletesen tagolja a gyűlések menetének, a közebédek, a pénzügyi források és a nyereség felhasználásának, illetve az esetleges idő előtti megszűnés szabályait, valamint az Egyesületre vonatkozó rendeleteket. A leendő tagok változtatási javaslatait elfogadva Függelék című kiegészítéssel jelent meg számos Selyemről példány. [Széchenyi 1840]

Szekszárdon Bezerédj István kezdeményezésére 1841. május 13-án megalapították a Tolnai Szeder-Selyem Egyletet (a továbbiakban: Egylet) részvénytársaságként – az Egylet Alapszabálya szerint – arra a célra, hogy a megyében népszerűsítsék a szederfaültetést. Az Egylet ügyésze, pénztárosa és jegyzője tevékenységüket bérmentesen vállalták, míg az egylet nem állt biztos lábakon. A tisztviselők meghatározott számú részvénnnyel rendelkeztek az egyletnél, melyeket ingyen tartottak fenn számukra. A tagok kizárólag Tolna megyei lakosok lehettek, s eredeti tervek szerint 15 évre állt volna össze az Egylet, hiszen „az intenzív eperfacserje ültetvény optimális kihasználhatóságának időtartama mintegy 15 év” [Papp 1994:90]. Nem kezdtek bele saját hernyótenyésztésbe, a selyemhernyógubókat az adózók közt osztották ki. Bevétel a következőkből származott: szederfa és a beváltott selyemgubókból legombolyított kész selyem árusítása. [Kisasszony 1978b; Takáts 1994] A szekszárdi telepén álló épületek és gépek összértéke 2.406 forint volt, mely értéket egy 1846-ban lefolytatott beruházás 2.642 forintra növelte. A harmadik üzleti év végén a szekszárdi és a palánki szedreskertekben összesen 39 ezer darab, a negyedik üzleti évben pedig 46 ezer darab szederfát

leltároztak. [Hetilap 1845] Az első öt évben folytatott selyemkezelési tevékenység jellemzőit az 5. számú táblázat szemlélteti.

5. táblázat: Az Egylet első 5 éve

	gubómenny. (font)	lemotolázott selyem (font)	beváltási ár (kr./galéta)	bevétel össz. (Ft)	költségek össz. (Ft)	haszon (Ft)
1842	1.102,40	85,00	28	637,30	632,90	5,20
1843	1.212,00	98,75	n.a.	908,50	719,40	189,10
1844	1.502,75	123,00	3	1.240,20	880,10	360,10
1845	1.923,75	141,20	n.a.	1.341,40	n.a.	n.a.
1846	2.234,00	186,80	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.

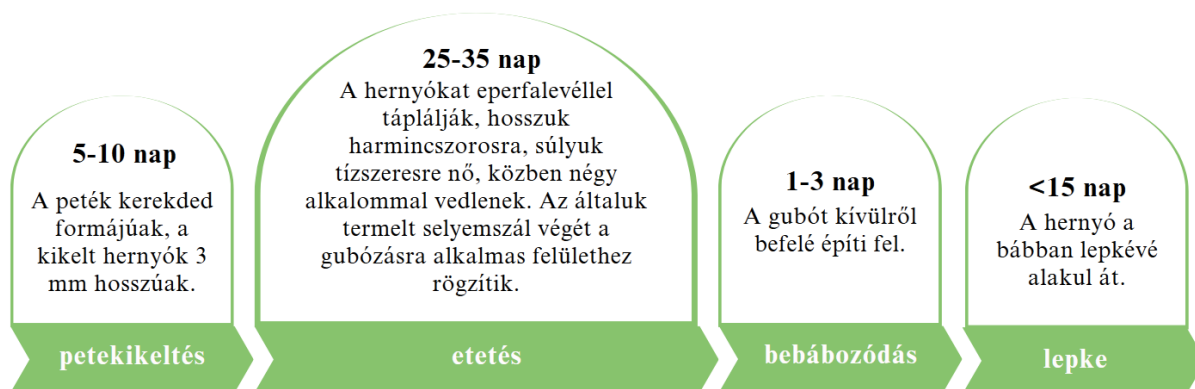
Forrás: Saját szerkesztés Fényes 1847 és Hetilap 1845 alapján.

A selyemgubótermelés Magyarországon 1842-ben ért el csúcspontot. Ebben az évben az össztermelés 480 tonna volt. [Takáts 1994] Négy font selyembogártojás után 1842-ben Tolna megyei adózóktól 1.055,75 font gubót váltottak be, nem Tolna megyeiktől 46,5 font gubót. Összesen 1.102,25 font gubó 85 font lemotolázott selymet adott. A fonás, váltás és tűzifa költsége 632 forint és 9 krajcárba volt. A selyembevétel 637 forint és 30 krajcár volt, így a selyemkezelés összesen 5 forint és 21 krajcár hasznót adott. 1844-ben nem Tolna megyei gubókat nem váltottak be, így a lemotolázott selyem egész mennyiségét Tolna megyei gubókból állították elő. Az ez évi mérleg eredmény 490 forint és 31,6 krajcár volt. [Hetilap 1845] 1845-ben 1.923,75 font gubó került beváltásra. A legombolyított selymet 9,5 pengőforintért értékesítették. 1846-ban a táblázatban feltüntetett mennyiségen felül Hidján további 1.543 font selyemgubót váltottak be. [Fényes 1847] 1851-ben hernyóbetegség, szemcsekór (Nosematosis) jelent meg Franciaországban és Olaszországban, ami a következő években megbénította az európai selyemtermelést, így a selyemipar hanyatlásnak indult a kontinensen. [Takáts 1994] Az Egylet 1852-ben szűnt meg. Tolna megyében az ezt követő évtizedben csupán Hidján és Mislán működött selyemfonoda, melyek kapacitása igen csekélynek bizonyult.

Széchenyi mellett Kossuth is hangsúlyozta az önálló iparfejlődés hiányosságait és sürgőssége ügyét. Tudta, hogy a magyar ipar gyors fejlődését nem támogatta Magyarország osztrák birodalmon belüli pozíciója. Az iparfejlesztést állami kézbe véve iparegyesületet szervezett gróf Batthyány Lajossal. A Magyar Kereskedelmi Társaságot és a Gyáralapító

Társaság alapításában jelentős szerepet vállalt. 1844-ben Honi Iparvédegyletet szervezett. Az egyesület tagjai kötelezték magukat arra, hogy a belépést követően 6 évig kizárólag hazai alap- és nyersanyagokkal termeljenek. Kossuth meg kívánta reformálni az adórendszert, kiállt a közteherviselés mellett. [Kaposi 2002] Azonban a forradalom után nem vállalta el újra a kormányzást, s külföldre menekült. Kossuth halálakor, 1894 márciusában, Bezerédj Pál gyászlobogót tüzetett az ország minden selyemtenyészeti épületére – horvát-szlavón területen is. [Máday 1919]

Az Iparegyesület egy 1842 júniusi közgyűlésén Bezerédj István is elnökölt közkívánatra. Az elnöki tisztséget Batthyány Lajos töltötte be, a tisztikar tagjai közt pedig megtalálhatjuk például Antal Mihályt, Bezerédj Istvánt, Eötvös Józsefet, Fáy Andrást, Fényes Eleket, Irinyi Jánost, Kossuth Lajost, Landerer Lajost és Zichy Ödönt. Kossuth javaslatára az első iparműkiállításon 1842 szeptemberben selyemipari tárlatot is berendeztek, 15-en képviselték ekkor a selyemtenyésztést. Az 1843. évi kiállításon a selyemiparosok száma már megkétszereződött; itt mutatkozott be először többek közt a pesti Valero gyár, illetve Bezerédj hidjai selyemtenyészete. [Nyárády 1962; Takáts 1994] Az 1896. évi kiállításon a selyemtenyésztési iparág pavilonban bemutatásra került a selyemszövés folyamata a lepke-től a kész selyemszövetig.

8. ábra: A selyemhernyó tenyésztésének szakaszai

Forrás: Saját szerkesztés Mátéfy 2006:57 alapján.

A lepkék életciklusa rövid, csupán 1-2 hétig élnek. Párosodást követően 500-800 petét rak le a nőtény. A hernyóselyem több méter hosszú állati mirigyváladék. [Mátéfy 2006] Az 1780-as években alapított selyemgombolyító üzemekben fonalfeldolgozás a következőképp zajlott. Első lépésként szikkasztókályhában forró gőz segítségével elpusztították a selyemhernyógubókat, majd szárítóüstben elpárologtatták belőlük a maradék nedvességet, így aprólékos módszerekkel legombolyítható a gubóról a finom selyemszál. Ezt követte a fonalsodrás és a cérnázás, melyekhez Valero-manufaktúrában kézzel hajtották a gépeket. A következő lépés a

csévélés (kanettálás) volt, melyet cérnázó orsó és csévélőfej segítségével végeztek. Valero-manufaktúra rendelkezett kreppelő műhellyel is, hiszen a Valero testvérek kezdetben csupán vászonkötésű kreppfátylat állítottak elő. Utolsó lépésként következett a motollálás, mely során lemérték és motringba szedték (kötegették) a kész fonalat. A magyar selyemipar nyugat-európai színvonalú szálfestéssel dicsekedhetett. [Endrei 1969]

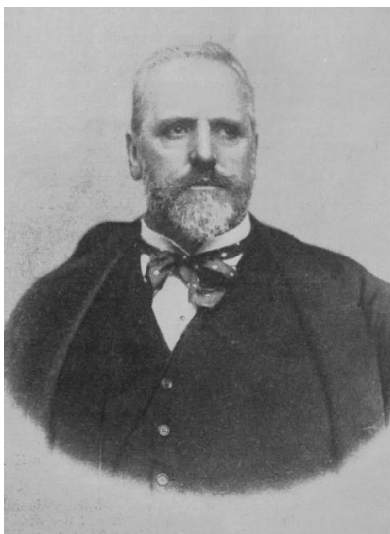
Népszerű selyemszövet-termékek voltak a flór és a kreppszövet, sodrott croisée szövet, a vászonkötésű batav, cendely, taft és selyemripsz, a gyapjúval és pamuttal kevert szőtt droguet selyemszövet, a sávolykötésű atlaszszövet, a damaszt brokát tapétaszövet, a gaze kötésű vékony dünntuch kendőszövet, valamint a nyomtatott bársony. [Endrei 1969; Mátéfy 2006] „Az évezredekig kézzel szőtt textíliákat, főként Európában a 19. századtól kezdve felváltották a különféle szövőgépeken, tömegcikkeként gyártott textilek, majd a textilszerű termékek, amelyekre a lényegesen kisebb költségigény, a nagy termelékenység és az alacsony szintű művészi igényesség jellemző.” [Mátéfy 2006:11] „Az I. világháborút követő terület elcsatolások a törzstenyésztő vidékeket is érintették: az eperfaállomány a korábbi 1/4-ére apadt, s a fonodák 65 %-a, a beváltó állomások 18 %-a maradt meg csupán. A fejlesztő intézkedések 1930-nan ismét kimagasló sikerhez, 772 tonnás terméseredményhez vezettek.” [Takáts 1994:164]

5.2. Bezerédj Pál, a magyar selyemipar felvirágoztatója

Tolna megyében az iparosodás csak a 20. század első felében indult el, s az ipartelepítésben a középbirtokos nemesség vállalt jelentős szerepet. A 19. század végére már a gazdálkodás népszerű életpályának bizonyult a középbirtokos nemesség számára, mint például Bezerédj Pál esetében, aki hivatásszerűen és aktívan irányította hidjai gazdaságát.

Bezerédj Pál 1840. március 17-én született Sopronban. Nemesi tradíció szerint nevelkedett, majd gazdasági képzésben vett részt Bajorországban. Párizsban is élt 6 évet. Gyakorlati tapasztalatokat Károlyi Lajos birtokán szerzett, továbbá európai tanulmányutakat tett. Bár apja szigorúan szabályozta pénzügyeit, Pál sikeresen vezette a hidjai birtokot, ahol figyelme a selyemtenyésztésre összpontosult. Anyai örökségét, – 240 ezer koronát – a magyar selyemhernyó-tenyésztésbe fektette. [Gaál 2009; Kaczián 2006] Nagybátyja, Bezerédj István, szeder-selyem egylete 1852-ben megszűnt, de selyemhernyó-tenyésztési törekvéseit Pál tovább vitte, és vezető szerepet játszott a magyarországi selyemhernyó-tenyésztés újbóli meghonosításában. Állami támogatással sikeresen létrehozta Tolna megye két legnagyobb

foglalkoztatotti létszámú üzemét. Tevékenysége során az állami finanszírozásnak köszönhetően védett körülmények között valósíthatta meg beruházásait, nem pedig magántőkéből.

9. ábra: Bezerédj Pál (1840-1918)

Forrás: Nemzeti Örökség Intézete (intezet.nori.gov.hu)

„A selyemhernyó-tenyésztés hasznát egyébként maga Bezerédj sem az anyagiakban, hanem sokkal inkább kedvező társadalmi hatásaiban látta, abban a lehetőségben, hogy ezzel a legszegényebb zsellérek juthattak rendszeres foglalkozás révén kiegészítő keresethez.” [Gaál 2009:126] Fonodát alapított, amit szövőgyárral egészített ki. „Ez a tevékenység sem haszonelvű vállalkozás, a termelt mennyiség csekély, nem is értékesítésre, hanem ajándékozásra szánják.” [Gaál 2009:126]

6. táblázat: Bezerédj Pál földtulajdona a hidjai birtokon

	Összesen	Szántó	Kert	Rét	Szőlő	Legelő	Használatlan
Kataszteri hold	1.969	1.424	34	303	4	1.072	45
Km²	11,3	8,2	0,2	1,7	0,02	6,2	0,8

Forrás: Saját szerkesztés Tolnavármegye 1893:3 alapján.

Az 1860-as években az országban összesen 554 ezer fa állt, ennek valamivel több, mint fele, 289 ezer Tolna megyében. [Bányai 1981] A kiegyezés utáni években a magyar kormány igyekezett újra meghonosítani a selyemtenyésztést. A vállalkozói kedv fokozása érdekében díjmentesen osztottak selyemhernyópetéket és jutalmakat ajánlottak a legnagyobb mennyiségben termelőknek. Szekszárdon selyemtenyésztési felügyelőséget és fonodát állítottak fel. Az intézkedések azonban nem hozták meg a várt eredményt, mindössze 2,5 tonna gubót termelt 100 tenyésztő 1879-ben. 1879-ben a székesfehérvári kiállításon Bezerédj

bemutatta a hidjai gazdaság nyersselyemtermékeit. Bezerédj javaslatai hatására báró Kemény Gábor földművelésügyi miniszter a selyemtenyésztés újjáélesztése mellett döntött. Bezerédj kritizálta a korábbi kormányzati intézkedéseket, hangsúlyozva a szekszárdi selyemgubógombolyító telep hiányosságait, beleértve a megfelelő nyersanyag és szakképzett munkaerő hiányát. [Máday 1919, Takáts 1998]

Bezerédj javaslatai szerint a selyemhernyó-tenyésztés sikeréhez elengedhetetlen volt, hogy a szederfalomb, amely a hernyók táplálásához szükséges, bőségesen hozzáférhető legyen a megfelelő területeken. Ennek érdekében rendszeresen ültetettek szederfákat közutakon, köztereken és faiskolákban az országban, melyek levelei szabadon a tenyésztők rendelkezésére álltak. Elsődleges célja volt, hogy a tenyésztők bizalmát visszanyerje, ezért biztosította számukra az egészséges selyemhernyó-petéket, valamint az alapos oktatást és szakértői felügyeletet a tenyésztés minden szakaszában. A selyemhernyó-tenyésztők szakszerű oktatása és ellenőrzése elengedhetetlen, mivel a hozzáértő tenyésztők több és jobb minőségű gubót állítanak elő. Emellett kulcsfontosságú a gubók megfelelő és gyors értékesítése, mivel az érett gubókat 8-10 napon belül el kell adni, különben elértéktelenednek. Bezerédj hangsúlyozza, hogy az államnak be kell avatkoznia, mivel a hazai selyemipar nem biztosít megfelelő versenyt, és így az államnak kell méltányos árat garantálnia a termelők számára. [Bányai 1981; Máday 1919, Takáts 1998]

1880-ban megalapította az Országos Selyemtenyésztési Felügyelőséget és az Országos Petevizsgáló Állomást Szekszárdon. 1903-ban peteraktár épült. Ezek a helyi építőipar számára kiemelkedő összegű megrendeléseket biztosítottak. Az állam a selyemtenyésztésre a 1880-1917 periódus alatt összesen több, mint 118 millió koronát fordított (épületek, berendezések, tartaléktőke stb.), melynek 94%-át ez idő alatt vissza is térítették. [Máday 1919; Vendel 1941] Írja 1907-ben: „Ezt a megbízást elfogadtam, mégis azon feltétel mellett, hogy semmi fizetésre, sőt készkiadásaim megtérítésére sem támasztok igényt és ezzel megtartom teljes független önállóságomat. Sőt kénytelen voltam saját vagyonomnak tekintélyes részét is az ügy fejlesztésére fordítani, amit azonban nem tekintek nagy áldozatnak.” [Máday 1919:11] Az 1870-es évek filoxéra járványa megbénította a szőlőtermelést, melynek következtében számos gazda és napszámos maradt munka nélkül, így a Bezerédj vezetésével újjáélesztett selyemtenyésztés valódi áldásként hatott Szekszárdra. A gubótermelés jelentős jövedelmet és munkalehetőséget biztosított a munkásoknak és a gazdáknak. Bezerédj a járvány okozta gazdasági hanyatlás idején több ezer szekszárdi munkás megélhetését segítette elő, hozzájárulva a kialakult szociális problémák enyhítéséhez. [Vendel 1941]

Bezerédj külföldi tanulmányútjai során elsajátította a petekikészítés, a selyemhernyó-tenyésztés, a nyersselyem-feldolgozás és a selyemgombolyítás szakértelmét. Munkája során országos gyárhálózatot épített ki, amely több száz tisztviselőt és munkást foglalkoztatott. E hálózat részeként a gyárak mellett egy központi intézet, beváltó állomások, faiskolák, fojtókemencék és gubóraktára működtek. 1880-ban már több, mint ezer selyemtenyésztő termelt Magyarországon, az összetermelés 10 tonna gubó volt. [Máday 1919] Az Országos Selyemtenyésztési Felügyelőség 1880 és 1886 között 27 ezer példány selyem- és szederfatenyésztési tankönyvet osztott ki. [Bányai 1981] „1906-ban 46 szakember 1.136 községben 150.474 hallgató előtt tartott előadást a selyemtenyésztésről, Tolna megyében pedig 5 szakember 25 községben 3.064 hallgató előtt ismertette a tenyésztés módját és előnyeit. Ezeknek az előadásoknak a hatását azzal is igyekeztek fokozni, hogy az Uránia Szemléltető Taneszközök Gyárával elkészítették a selyemtenyésztésről szóló diasorozatot.” [Bányai 1981:61]

1880 és 1907 között 70-ről 3.000-re nőtt, a termelő családok száma pedig ezerről 73 ezerre emelkedett. A gubótermelés 20 tonnáról 1.400 tonnára, a beváltók keresete 40 ezer koronáról 4,5 millió koronára nőtt. Az 1885. évi XXV. törvény a selyemtenyésztés ügyeit a kormány Bezerédj kizárólagos hatáskörébe utalta, ezzel biztosítva a szabályozott működést. Elérte, hogy a horvát-szlavón területen tenyésztők is Szekszárdon váltság be selyemgubóikat. Ez 1907-ig működött így, amikor a horvát kormány végül felmondta a szerződést. A magyar gubók az európai piacon minőségbeli hátránnyal indultak, azonban Bezerédj minőségjavításra tett intézkedései sikerrel jártak: tökéletesítette a selyemhernyónevelést és a petekikészítés folyamatát. Az 1880-as évek végére a magyar selyem minősége már előkelő helyet foglalt el Európában, különös tekintettel a selyem erősségére, fényességére és rugalmasságára. [Máday 1919]

Az első állami selyemfonodát Pancsován építtette fel Bezerédj 1881-ben. Később további nyolc selyemfonodát építtetett: Békéscsabán (1908), Győrött (1900), Komáromban (1901), Lugoson (1904), Mohácson (1905), Tolnán (1900), Törökkanizsán (1907) és Újvidéken (1883). Ezek közül a tolnait ő maga irányította. A fonodákban elsőként igyekezett megteremteni a biztos alapokat, majd azokat külföldi vállalkozóknak a külföldi bérek mértékének megfelelően bérbe adta. Versenyeztek a magyar selyemfonodák bérletéért többek közt angol, francia, osztrák és svájci gyárosok is. Bezerédj jelentős figyelmet fordított a szederfaállomány növelésére, mivel a selyemhernyók táplálásához nélkülözhetetlen volt a bőséges szederfalomb. Százmillió 2-3 éves facsetetét és 2,5 millió szederfát osztott szét országszerte 57 faiskolájába. A selyemtenyésztési felügyelőség részéről közel háromezer községben felelt egy kijelölt személy

a tenyésztésért, kikeltetésért, hernyókiosztásért és a szederfaállomány felügyeletéért. [Bányai 1981; Máday 1919]

10. ábra: A kilenc királyi selyemfonoda

Az ábra saját szerkesztés, a kép forrása: Nagy Béla, trianon100.hu.

Bezerédj az ország 31 vármegyéjére kiterjedő jelentéseket készített a selyemtenyésztés eredményeiről, melyekben részletesen beszámolt a községek termeléséről, s feltüntette bennük a legjobban teljesítők nevét, továbbá tartalmazták a lombhiány okozta nehézségeket és a szederfaállomány helyzetét. 1904-től a selyemgubók helyett a nyersselyem-gombolyagokat exportáltatta. Közel háromezer településen 90 ezer családnak biztosított megélhetést a selyemhernyó-tenyésztés. [Kaczián 2006; Máday 1919]

Igen fontos volt a patriarchális tevékenysége is. A selyemgyári munkásnők számára létrehozott munkásnőotthonok intézménye volt, melyeket elsőként Tolnán és Győrött létesített. „Ezzel az intézkedéssel Bezerédj kiegészíteni óhajtott országos gyermekvédelmünk nemes feladatát azáltal, hogy szigorú fegyelem alatt tartotta a Gyermekvédő Liga gondozása alól kikerült, tehát magukra hagyott leánygyermekeket 15 éves korukon túl is, amikor leginkább szorulnak felügyeletre. A Bezerédj által a munkásnőotthonokba felvett igen fiatal leányok egyrésze már a züllés lejtőjén járt és az otthonban új életet kezdetek és a társadalomnak megmentettek.” [Máday 1919:24] A munkáslányok otthonban eltöltött 5-6 év alatt hozzászoktak a rendszeres munkához, s megtakarításaik révén biztos anyagi alapot szereztek

jövőbeli boldogulásukhoz. A hidjai Bezerédj-birtokon a 10 év alatti gyermekek szülei gyermekenként napi egy liter tejjárandóságot kaptak napi bérük mellé. Minden gyermek születésekor a szülők 200 korona segílyt kaptak, s amennyiben anyagi nehézségeik adódtak további támogatásban részesültek. Ezek az 1888-tól érvényes juttatások hasonlóak voltak az 1912-ben bevezetett családi pótlékhoz. [Máday 1919]

Az 1896-os városligeti Millenniumi Ezredéves Országos Kiállítás textilipari gyűjteményéhez adományozott tárgyak nagy része később a Magyar Mezőgazdasági Múzeumhoz (a továbbiakban: Múzeum) került. A gyűjteményhez Tolna megye is hozzájárult egy gyapjúkártoló modelljével, illetve a következő magyar és német viselethez tartozó tárgyakkal: decsi szöttes nyersanyagok és kellékek, fehér gyapjúkapca, kötésminták, színes gyapjúcipő és -kesztyű. Tolna megye selyemtermékeit a szekszárdi Országos Selyemtenyésztési Felügyelőség adományozta a Múzeumnak. „Az 1899-ben készült Szakkatalógus alapján a selyem-kiállítás 1.159 tárgyból áll, de ennek csak egy része lehetett a textíliák közé sorolható selyemanyag. A tárgyak túlnyomó többségét a selyemhernyó tenyésztésével és a selyemfonál előállításával kapcsolatos eszközök és berendezések alkothatták.” [Kárpátiné 2010:152] A 20. század első éveiben átépítésre került sor a Múzeumban, mely időre Bezerédj Pált nevezték ki a selyemtermelési osztály felelősének. 1907-ben ismét megnyitott a selyemtermelési kiállítás, mely összesen 275 bútort, képet, szaktárat és textiltárgyat foglalt magába. [Kárpátiné 2010]

Iparfejlesztési munkássága kivívta Mikszáth Kálmán elismerését is. 1900-ban az MTA Wahrmann-díjjal tüntette ki, de a pénzjutalmat visszautasította. 1903-ban elfogadta a főrendiházi tagságot, hogy a selyemtenyésztés ügyét törvényhozóként segíthesse. Szekszárd városa mélyen elismerte Bezerédj közhasznú, áldozatos munkáját, így a legnagyobb elismerésben részesítették: 1909-ben a város első díszpolgárává választották. 1910-ben belső titkos tanácsos címet kapott. 1917-ben az MTA tiszteleti taggá választotta. Egy hosszú évig tartó betegeskedést követően 1918. január 21-én Szedresen hunyt el 77 éves korában. [Kaczián 2006; Máday 1919; Vendel 1941]

Fiútestvéréről, Andorról keveset tudni, 1842-ben született és sokat járt Bécsbe. Jegenyésen volt birtoka. Lánytestvérük, Klotilda (1844-1900) – kinek létezése a történészek közt feledésbe merült – a ztolnikovichi és mikulichi Bornemissza családba házasodott be, 3 gyermeke született: István, Mária és Ivána. Sírja a hidjai családi sírkertben található. Klotildáról nevezték el Andor jegenyési birtoka és a szedresi vasút közti erdőt. Leszármazottai ma Horvátország területén élnek. Jegenyésnek 1970-ben még 94 lakója volt, azonban mára már teljesen elnéptelenedett. Pál felesége a Nógrád megyei származású baráthi Huszár Mária volt, két

gyermekük született. Bezerédj István Vilmos „Istvánka” (1897-1937) rossz egészségnek örvendett életében, fiatalon, 40 évesen hunyt el Szedresen. Vele kihalt a Bezerédjek Tolna megyei ága férfiágon. A hidjai birtok utolsó tulajdonosa Pál lánya, Mária Ottilia „Totó” (1894-1991) volt.

Egy 1945. november 13-án készült jegyzőkönyv szerint 1923-ban vagyonváltság miatt Ottilia eladott ötszáz négyszögöl területet. A következő 20 évben ennek nagy részét visszaszerezte. „Lezáratta a (jegenyési) kutat, hogy az új birtokosok, akik az ő földjéből kaptak 1-2 holdat, ne tudjanak vizet merni.” [Ördög 1981] Az újonnan visszaszerzett területről kitiltott minden részes aratót – semmilyen munkakörben nem alkalmazott ezután szedresieket, – és házhelyként kezdte árulni őket. Az árakat azonban a szedresi parasztok és zsellérek nem tudták megfizetni, ezzel megnehezítve anyagi és magánéleti boldogulásukat, ugyanis több család (akár 2-3) rákényszerült arra, hogy közösen, egy szobában lakjon. Ottilia felajánlást tett, miszerint amely lakos visszaadta házhelyét, azt részes aratóként hajlandó volt foglalkoztatni, azonban számos esetben csak egy évig dolgoztatta a munkást, majd elküldte. Mindemiatt több család a környező településekre, vagy az ország más területein élő rokonokhoz költözött. [Tóttós 1988] Szedres területének a község által birtokolt teljes területe 1935-ben 115 kataszteri hold volt, tiszta jövedelme 393 aranykorona volt a Gazdacímtár szerint.

7. táblázat: BezerédjPál gyermekeinek szedresi és tengelici birtoka 1935-ben

Név	Település	Terület	Szántó	Kert	Rét	Szőlő	Legelő	Erdő	Nádas	Földadó alá nem eső	Tiszta jöv. (a. korona)
		Kataszteri hold									Arany korona
István	Szedres	3	3	0	0	0	0	0	0	0	45
	Tengelic	2.193	1.185	28	266	55	399	101	21	138	22.423
	Összesen	2.196	1.188	28	266	55	399	101	21	138	22.468
Ottilia	Szedres	50	41	2	0	0	6	0	0	1	563
	Tengelic	302	296	0	0	0	0	3	0	3	3.906
	Összesen	352	337	2	0	0	6	3	0	4	4.469

Forrás: Saját szerkesztés az 1935-ös Gazdacímtár alapján.

A második világháborúban Ottiliát a németek bebörtönözték Szekszárdon, mert nem biztosított számukra követeléseiknek megfelelően a hadi élelmet és takarmányt. Később Sopronba száműzték, ezzel évtizedekre üresen hagyva a 15 szobás kúriát, amit a helyiek kifosztottak, így a többszáz éves könyvtáruk is megsemmisült. Az ingatlant termelőszövetkezetek vették igénybe ezután, akik igyekeztek összeszedni az eltulajdonított berendezési tárgyakat, bár kevés sikerrel. A rendszerváltást követően a 95 éves Ottilia fáradthatatlanul igyekezett visszaigényelni a hidjai birtokot a szedresi önkormányzattól,

azonban mindhiába. A következő évben elhunyt, s őt is a hidjai temetőkertben helyezték örök nyugalomra édesapja, nagybátyja és annak családja mellé. A kúriában ma a Bezerédj-kastélyterápia Alapítvány Szedresi Speciális Gyermekotthona működik, amely függőségben szenvedő fiatalok számára igyekszik segítséget nyújtani.

A hidjai Bezerédj-temetőkertben nyugszik Bezerédj István, unokaöcse Pál, Amália, Etelka, Flórika, Klotilda és Ottilia. A család tagjai mellett további 11 magyar és 1 német nyelvű sírkő található. Kettőn a következőket írják: „43 éven át Bezerédj István és Bezerédj Pálnak hű segítője a selyemtenyésztés terén”; „36 éves hű szorgalmas működésének emelte özvegy Bezerédj Istvánné”.

5.3. A III. Magyar Királyi Selyemfonoda és a hazai selyemhernyó-tenyésztés sorsa

A 19. század második felében Szekszárd vált a hazai selyemtenyésztési központtá. Itt működött az Országos Selyemtenyésztési Felügyelőség, amelyet Bezerédj Pál vezetett, továbbá a város adott otthont az országos petevizsgáló állomásnak is. A század végén a magyar selyemfonodák női foglalkoztatottjainak nagy része még olasz származású volt. Bezerédj Pál selyemtenyésztési miniszterként azon törekedett, hogy ez megváltozzon, s magyar nők dolgozhassanak a hazai fonodákban. [Szekszárd Vidéke 1890.01.22] Az 1880/90 periódusban Magyarországon megközelítőleg 3,7 millió kilogramm selyemgubót számoltak, melynek értéke 3,8 millió forint volt, mai értéken 21 milliárd forint (artortenet.hu). A selyemipar vállalkozóinak jövedelme országosan összesen 5,4 millió forintot, Tolna megyében a 10 éves periódus alatt 635 ezer forintot tett ki. A legjövedelmezőbb a dunaföldvári és dombóvári járás volt. Tolna megyében ebben az időszakban összesen 2.889 munkást foglalkoztatott a selyemipar. Ekkor már érzékelhetővé vált az igény selyemfonoda létesítésére a megyében, ehhez elől járóban Tolna megyei fonónőket is foglalkoztattak már a pancsovai és újvidéki fonodákban. [Tolnavármegye 1891.03.29] A selyemfonoda Bezerédj eredeti tervei szerint Szekszárdon épült volna fel, azonban a Csörge-tavat nem találták alkalmasnak a gyár vízellátására. Végül Tolnán, a Holt-Duna partján épült fel a III. Magyar Királyi Selyemfonoda.

A 18. század első évtizedeiben Tolna városa az intenzív gazdálkodás felé haladt elhelyezkedésének és természeti adottságainak köszönhetően. A mezőgazdaság fejlődését azonban nagyobb mértékben befolyásolták a tulajdonviszonyok, mint a természeti adottságok. A mezővárosi extenzív fejlődéshez szükséges területi növekedés nem volt lehetséges a földesúri puszták területi korlátainak köszönhetően. A város lakossága az uradalmi puszták kisbérletében látta a megoldást, s a Festetics-uradalom ezt lehetővé tette a jobbágyság számára

ingyenmunkáért és a termény feléért cserébe. Erősödött az ellenállás az uradalom befolyása ellen a 19. század első felében. Az uradalomtól való függetlenedésre a földnélküli és mezőgazdaságból kiszoruló jobbágyság a kereskedelembe talált megélhetést. [Glósz 1995]

1829-ben a Festicsek elkülönítették egymástól a városi és a földesúri legelőket, 1839-től pénzübeli váltság lett a robot, 1842-ben örökváltsági szerződés útján 69 jobbággy lett szabaddá. A paraszti gazdaságokban a földhiány és a munkaerőbősség miatt a munkaintenzív növényekre koncentráltak (például dohány és szőlő), míg az uradalmi birtokon a külterjes gazdálkodás vált jellemzővé a munkaerőhiány következtében. „A határhasználat közössége, a nyomáskényszer, a hagyományokhoz való ragaszkodás nem tette ugyan lehetővé a háromnyomásos gazdálkodással való teljes szakítást, de az ugar kényszerű felhasználása dohány és burgonya termelésére következményeiben fenekestől felforgatta a mezőgazdaság évszázados rendjét. Az ugar művelésbe fogása sokkal többet jelentett, mint pusztán a szántóterület egyharmad résszel történő megnövelését.” [Glósz 1995:166] Ezzel átalakult a mezőgazdaság hagyományos rendje, a takarmánytermesztés és az istállózó állattartás elterjedése elősegítette a vetésforgó elterjedését.

A század közepén a dohánytermesztés a háztartásoknak átlagosan 20-25 pengő forint/hold jövedelmet jelentett, ez azonban nem volt elegendő bevétel a szükségletek és az adók fedezésére, ebből következően a háztartások különböző foglalkozási és jövedelmi struktúrákkal rendelkeztek. A céhes mesterek forgótőkehiánnyal küzdöttek a 18. század végén, azonban a város az 1850-es évekre már a megye legiparosodottabb települései közé tartozott – 520 kézművesével. Az ecet-, pálinka- és sörfőzők, valamint a mész- és tégláégetők főként a helyi piacra termeltek. A pesti sör kiszorította a helyi sörfőzést a piacról, a dohányfeldolgozó, a keményítőgyár, valamint a répacukorgyár kezdeményezése már a tervezési szakaszban elakadt. [Glósz 1995]

A Duna sokrétű hasznosításának köszönhetően számos mezőváros tudott kiépülni a folyó mentén Tolna megyében, például Báticasék, Dunaföldvár, Paks, Tolna. [Kaposi 2022] A 19. század elején a Duna szabályozása rontott Tolna mezőváros halászati feltételein, így a halászati jogot a bérlőktől a helyi céhek vették át. A halászattal ellentétben fellendült a malomipar, a mezőváros 10 malommal rendelkezett az 1820/30-as években, s számuk 1870-re a háromszorosára nőtt. A hajómalmok többszörös értéket képviseltek, mint a jobbágytelkek, így általában 4 nemes vagy jó módú polgár birtokolt egyet. „A befektetés vonzerejét a viszonylag magas jövedelem biztosította. Egy 1.200 pengő forint értékű malom évi jövedelme mintegy 300 pengő forintra tehető, így a helyi malomipar méltán tekinthető a város szerény mértékű tőkés fejlődése egyik akkumulációs bázisának.” [Glósz 1995:168-169]

A vízrendezésnek ki kellett elégítenie az ármentesítés, a halászat, a hajózás és a malomipar igényeit. Prioritásként kezelték a hajózást, míg a halászok és molnárok érdekeit a megye képviselte. A hajózás kiemelt fontosságúvá vált a környező mezővárosok számára, így a város jelentős szerephez jutott. Az árvédelem költségeit az uradalom, a város és a megye finanszírozta, míg a hajózás anyagi támogatását a helytartótanács biztosította. A tolnai volt a Dunántúl legkönnyebben elérhető folyami kikötője, hiszen a város a Duna egyik legmélyebben benyomuló szakaszánál helyezkedik el. „Hátországát növelte, hogy a Sárköz mocsárvilága egészen Mohácsig kikötésre alkalmatlanná tette a folyószakaszt, így Tolna megye déli és Baranya megye északi részének a mezőváros volt az egyetlen kikötője. Szekéren áramlott ide gabona, bor, dohány, gubacs, tűzifa, kőszén. Egyedül Szekszárd évi 150 ezer mázsa áru, 80 ezer akó bor forgalmát bonyolította le Bácskával Tolna város kikötőjén keresztül a 19. század közepén.” [Glósz 1995:169] Az áruszállítást 500-600 hajó végezte, ezek közül 70-80 volt tolnai, a megyei hajók többsége Tolnához kötődött. A század közepén a dunai gőzhajózás fokozatosan kiszorította a lóvontatású bárkákat. A Szekszárd-Tolna közti forgalom évi 50 ezer forint fuvardíjat hozott Tolna városának. [Glósz 1995]

A város társadalmi szerkezete a gazdasági fejlődés hatására jelentősen átalakult. Az 1850-es években a tolnai üzletek kétharmada volt zsidó kereskedők tulajdonában. Tolna megye sűrű mezőváros-hálózata végett Tolna város nem rendelkezett saját piackörzettel, így kereskedelmi fejlődése korlátozott volt. Bár Tolna mezőváros szerepe kereskedelmi központként nem volt jelentős, de a hajózással sikeresen szerepet tudott vállalni a szállításban. Az eredetileg homogén lakosság a 19. század során fokozatosan tagolódott. A század első felében a nemesség gazdasági alapjainak gyengülése és a társadalmi rétegek átalakulása volt megfigyelhető. Tolna város 38 nemesi családja különböző társadalmi rétegeket képviselt: a gazdag nemesektől és polgárosodott birtokosoktól a nemesi címük ellenére jobbágyként dolgozóig. [Glósz 1995]

A jobbágy és zsellér kategóriában is megfigyelhető volt a rétegződés: „fokozatosan töredező bázisát a történeti irodalomban mezővárosi blokknak nevezték, többékevésbé homogén, naturális vonásokat is magán hordozó, patriarchális munkaszervezetű, paraszti, kézműves réteg alkotta. Alatta helyezkedett el a termelés anyagi alapját veszített napszámos, iparos, hajóslegény réteg.” [Glósz 1995:172] Kialakult egy vállalkozói réteg is, amely anyagi helyzetével és tevékenységével egyre közelebb került a tőkés és nemesi életvitelhez, s lassan beolvadt az úri társadalomba. [Glósz 1995]

A 19. század közepére a jobbágy és zsellér megnevezések már nem tükrözték a helyi lakosság valós helyzetét, mivel a megélhetést elsősorban nem a mezőgazdaság biztosította, hanem a Duna által kínált lehetőségek kiaknázása. A jómódú polgári réteg ekkor már 60

családot tett ki, és tagjai között értelmiségiek is megjelentek. [Szabad 1979] A város alsóbb rétegei szintén változtak: a lakosság több mint fele hajós, halász, iparos, kereskedő, molnár, vagy vendéglős volt, míg a napszámosok aránya 20% körül mozgott. A mezővárosok polgári elemei nem tudtak igazán tőkésedni, ami hátráltatta a helyi társadalom modernizálódását. Ennek következményeként a vidék polgárosodása a 19. század során nem zárult le. [Glósz 1995]

Tolnán az 1880/90-es évekre a szőlészek már nem tudtak versenyezni a szekszárdiakkal, a takácsok a gyárakkal, a molnárok pedig a gőzmalmokkal, nem termesztettek már dohányt sem, s rövidesen a dohánybeváltást is megszüntették. A település határában kisméretű megművelhető földterület feküdt, s földművelő sem igen akadt, így megszűnt a község évi 8-10 ezer forintot hozó kaszárnyája; annak váltságdíja arányában igen csekélynek minősült, mindössze 3 ezer forint értékű volt. Így Tolna önfenntartó képessége egyre gyengült. A munkásnők iránti kereslet egyre csökkent, nagy részüket már Pancsován foglalkoztatták. A helyiek „valóságos áldásként” tekintettek a fonodára, s „nagyobb áldozatra is hajlandóak lettek volna” a fonodáért, mint a gyárnak ajándékozott 20 ezer forint értékű terület. [Tolnavármegye forintért 1893.05.14] A következő években a település „9 házat vett meg 15.740 forintért, azonkívül ingyen átengedett egy házat és kertet, s az építésére 200 ezer darab téglát felajánlott.” [Tolnavármegye 1893.05.14:2; 1895.03.10:4]

Tolna település gazdasági helyzetére és fejlődésére kimondottan pozitív hatást gyakorolt a fonoda, hiszen a munkaerő keresetét a település szolgáltatásaira és termékeire fordította, ezzel növelve a pénzforgalmat. A település Szekszárdhoz való közeli elhelyezkedése szintén kedvezett a gyárnak, hiszen könnyen beszerezhető volt a selyemhernyógubó a szekszárdi selyemtenyésztőktől. [Tolnavármegye 1893.05.14] Az állam 56 ezer forint támogatást nyújtott a fonoda felépítéséhez, azonban ez sem volt elegendő ahhoz, hogy a tervek szerint 1895 májusban megkezdődhessen az építkezés. Az építőanyag árának drágulását figyelembe véve Bezerédj akként döntött, hogy elhalasztják az építkezést. Ez idő alatt beszerzett új francia orsókat, ezzel is igyekezett biztosítani a minőségi selyemelőállítást. [Tolnavármegye 1895.06.30]

Végül a tolnaiak 5 éves türelmetlen várakozása után, 1898 februárban megkezdődött az építési terület lazítása, majd letették a gyár alapkövét. [Tolnamegyei Közlöny 1898.01.30] Bár bizonyos munkálatok további időbeli csúszást szenvedtek, 1898 november 26-án a selyemgyár építése befejeződött. A fonoda végül 60 ezer forint állami támogatást kapott. [Tolnamegyei Közlöny 1898.11.20] Az épület építési költsége 130 ezer korona volt, melyhez Tolna város 46 ezer koronával járult hozzá a 200 ezer darab téglán felül. A fonoda 1900. április 11-án

megkezdte működését. A működés első 5 évében olasz fonónők dolgoztak a fonodában, míg a tolnaiak elsajátították a legombolyítás folyamatát. A gyár foglalkoztatotti kapacitása 200-250 fő volt. „Az óriási gépteremben 120 orsó van felállítva, melyeket villamos erő hoz mozgásba. A terem padozata 6 cm vastag elsőrendű betonból készült, mely sodronyhálózaton nyugszik, a falak pedig parafa kompozícióból állnak. A hatalmas 180 cm széles, 380 cm magas ablakok vaskeretesek, különben az egész épület főalkatrésze a vas. A szivattyútelep és a világítás villanyerővel dolgozik, mely 110 voltaerőt képvisel.” [Pécsi Napló 1900.04.15:10] „A szekszárdi selyemtenyésztési felügyelőséget és Tolnát új telefonhálózattal kötötték össze, hogy a felügyelőség a tolnai selyemfonodával állandó érintkezésben lehessen.” [Tolnamegyei Közlöny 1898.05.22:5]

Az állami selyemfonodákat külföldi tőkének kellett bérbe vennie a magyar nemzetgazdasági körülmények végett, így tehát a haszon külföldi befektetők gazdagodását szolgálta. Erre példa, hogy a győri, azaz az állami negyedik selyemfonodát megnyitása előtt egy évvel már bérbe is vette egy zürichi vállalkozó 1900-ban. A négy fonoda közül csupán a tolnai volt állami kézen, a győrihez hasonlóan a pancsovai és az újvidéki selyemgyárakat is külföldi vállalkozók bérelték. A jól felszerelt magyar fonodák vonzották a külföldi tőkét – olasz fonónőket – és az olasz gazdasági körülményekhez, valamint bérviszonyokhoz igazodva kihasználták a munkaerőt, miközben jelentős profitot termeltek. A magyar selyemfonóipar működése deficittel járt, mivel Magyarországon nem működött selyemszövőde. Az állam alacsony áron vásárolta meg a selyemgubót a termelőktől, majd azt jelentős haszonnal adta tovább a külföldi bérlőknek. Így a selyemgubó-termelők és a bér munkások alacsony bevételnek örvendtek, ellenben az állammal és a bérlőkkel. 1900-ban a termelés 1.200 tonna selyemgubót eredményezett, amiért a termelőknek az állam 1.140 ezer forintot fizetett. A gubók súlya szárításkor elveszti kétharmadát, így 400 tonna maradt eladható. A tolnai állami fonoda veszteségesen működött, mivel a Magyarországon font selyem nem volt eladható haszonnal Franciaországban és Olaszországban. Tovább növeli a veszteséget, hogy az állam nem tudta olyan rugalmasan kihasználni a világszíci ármozgásokat, mint a magánvállalkozások. [Magyarország 1900.10.05]

1901-ben a magyar selyemipar fejlődése meghaladta a várakozásokat. Az országban termelt gubó mennyisége olyan nagynak bizonyult, hogy az öt selyemfonoda már nem volt elegendő azok feldolgozására, s újabb gyár építése vált szükséges. Az öt selyemgyárban 1.600 munkást foglalkoztattak, évi keresetük 400 ezer korona volt. A selyemgyárak működése stabilnak volt mondható, s a külföldi vállalkozók továbbra is élénken érdeklődtek a gyárak

bérlete iránt. A növekedés miatt a szekszárdi gubóraktár és a tolnai selyemfonoda bővítése is szükségessé vált. [Gazdaságtörténet 1902]

Magyarországon már hat selyemfonoda működött 1905-ben: Győrött, Komáromban, Lugoson, Pancsován, Tolnán és Újvidéken. További új gyárak épültek Békéscsabán, Mohácson és Törökkanizsán. Továbbra is csupán a tolnai fonodát kezelte az állam, azaz Bezerédj Pál személyesen. A szederfatenyésztés támogatását Bezerédj előnyben részesítette, hiszen úgy tartotta, hogy a szederfatenyésztés növekedése nagy lehetőségeket rejt a magyar selyemfonóipar fejlődésére, hiszen az a selyemipar alapja. A selyemtenyésztés jelentős anyagi segítséget nyújtott a szegényeknek. Miután Bezerédj Pál átvette az Országos Selyemtenyésztési Felügyelőség igazgatását 1880-ban, több, mint 60 millió koronával járult hozzá a legszegényebb társadalmi rétegek anyagi helyzetének javításához. [Mohács 1903.01.18; Közérdek 1905.02.11] A tolnai selyemfonógyárban 1905-ben már 400 munkásnőt foglalkoztattak. A foglalkoztatott munkások alsó korhatára 13 év volt. [Tolnamegyei Közlöny 1905.12.07]

Az országban a legtöbb selyemfonoda munkáshiánnyal küzdött, ezt egymásközt munkaerőkölcsönzéssel igyekeztek megoldani, azonban ennek költségét megterhelőnek találták. [Magyar Kelmefestő Ujság 1912.09.15] 1910-ben Bezerédj gyári munkásotthont (orfelinát) létesített Tolnán a fonoda munkásai számára, ami a gyermekek munkára szoktatásában, tanításában is jelentős szerepet játszott. A munkásotthonra elsősorban egyfajta gyermekvédelmi intézkedésként tekintettek, másrészt a selyemipar munkáshiányát igyekeztek csökkenteni. Az otthont kezdetben 90-en lakták, majd két éven belül a férőhelyek számát 120-ra bővítették. A munkáslányok legfeljebb 12 éves korukig élhettek az otthonban. [Magyar Kelmefestő Ujság 1912.09.22] Az otthon első 20 lakója a pécsi állami gyermekmenhelyről került Tolnára. [Magyar Kelmefestő Ujság 1912.10.06] „Ugyanazt a munkát végzik a selyemfonoda részére, mint a községbeli munkásnők s ugyanazt a díjazást is kapják, 80-150 fillért. A lányoknaponként 40 fillért fizetnek élelmezés fejében; a ruházat karbantartási és javítási költségei általában, valamint a rendkívüli beszerzések a lány keresetéből nyernek fedezetet. [...] A gyáros hozzájárulása, ha 100 vagy több lány van az otthonban, a következőképpen alakul: Egy 120 leány elhelyezésére szolgáló épület 110.000 koronába, a berendezés pedig 20.000 koronába kerül.” [Magyar Gyáripár 1912.05.01:10]

A munkáslányok számára munkába álláskor a gyár biztosította a munkaruházatot – 2 munkáskötény, 1 nyári ruha, 1 téli ruha, – valamint fedezték a tisztítási költségeket is. A fonoda továbbá felügyeletet, tanítónőt, szakácsnőt és személyzetet biztosított az otthon számára. Mindennek napi költsége egy főre 63,2 fillér volt, melyet felosztottak a gyáros (23,2 fillér) és

a munkáslány (40 fillér) között. A munkáslányok bért kéthetente kaptak, s évente átlagosan 246 koronát tudtak megtakarítani. [Magyar Gyáripár 1912.05.01]

Országos átlagban azokban a fonodákban, amelyekben a munkások létszáma meghaladta a 100 főt az otthonok napi költsége fejenként 31 fillérre volt tehető, azonban ahol a foglalkoztatottak száma nem érte el a 100 főt, a napi fajlagos költség 40 fillér volt. A tolnai mintájára Győrben is létesült munkásotthon a selyemfonoda munkáslányai számára. [Magyar Kelmefestő Ujság 1912.09.29] Később Komáromban is épült otthon.

A munkásotthon biztosítékként szolgált arra, hogy a munkások hosszabb ideig, legalább 5 éven keresztül a gyárban dolgozzanak, ami stabil munkaerőt jelentett. [Magyar Kelmefestő Ujság 1912.10.20] Elsőként Tolna megyében tettek olyan határozatot, miszerint a munkáslányok bérét árvaszékhez juttatták, így a hozzátartozók nem rendelkezhetek afölött. [Magyar Kelmefestő Ujság 1912.10.20] A tolnai selyemfonoda 70 éves működése során a munkásnők számos sztrájkot tartottak bérkövetelés miatt, ekkor előfordult, hogy az üzem 1-2 hónapra leállt. 1936-ban a napibérek 80 fillérről 1,20 pengőre kívánták emeltetni, mely követelésnek a gyár vezetősége engedett. [Reggeli Ujság 1936.09.07] A munkások 1939-ben 20 %-os béremelést követeltek, ebben az ügyben is számukra kedvező döntés született. [Friss Ujság 1939.08.27]

A magyar selyem kitűnő minőségének köszönhetően magas áron kelt el a világ selyempiacán, s arra állandó volt a kereslet Európában és Észak-Amerikában. „Selymünk a szín, fény, a száj ereje és ruganyossága által tűnik ki leginkább. Ezen tulajdonságainál fogva a magyar selymet Franciaországban a legfinomabb mouslinok, Angliában pedig csipkék előállítására használják, noha tudvalevő, hogy ezen célra csak a legjobbnak ismert selymet szokták használni.” [Magyar Kelmefestő Ujság 1912.09.29:333]

Az 1930-as években a magyar selyemtenyésztés és -export ellen számos ipari kémkedés történt. Erre példaként szolgál egy 1936-os eset, amikor a japán földművelési minisztérium titkára egy francia ajánlólevéllel érkezett Magyarországra, s a magyar selyempiparról kívánt adatokat gyűjteni. Szekszárd volt a magyar selyemtenyésztés központja, így a tolnai selyemfonoda után érdeklődött elsősorban. Kémkedési kísérlete meghiúsult, látogatása alatt azonban fényderült arra, hogy a magyar statisztikákban Svájc jelenik meg elsődleges exportcélpontként, azonban ez az adat téves. A magyar selymet először valóban Svájcba küldték minősítésre, azonban ezt követően azt eljuttatták az angliai Manchesterbe. [Tolnamegyei Ujság 1936.04.25] 1934-ben átalakították a Magyar Mezőgazdasági Múzeumot, többek közt a textil műtárgyak kiállítását is lebontották. A tárgyak nagy része ajándékozás útján a Gyapjúminősítő

Intézethez és a Selyemtermelési Osztályhoz, a maradék további 28 intézményhez került. [Kárpátiné 2010]

1938 júniusban lejárt az állam Selyemfonodák Haszonbérleti Rt-vel kötött 20 éves bérleti szerződése, melyet nem újítottak meg, így a győri és tolnai selyemfonodák összesen 1.500 munkását elbocsátottak. Szeptemberben a fonodák állami kézben maradásáról döntöttek, s a Selyemtenyésztési Felügyelőség vette át a selyemfonodák vezetését. Októberben ismét megindult a selyemgyári termelés Tolnában. [Friss Ujság 1938.07.14; 1938.10.02] A háború alatt a selyem-, illetve maga a textilipar viszont a háttérbe szorult.

Modernizációra került sor a tolnai selyemfonodában a hazai textilipar teljes hazai ellátásának elősegítése érdekében – ekkor a gyár 550 munkással 400-500 tonna gubót dolgozott fel évente. Új, magyar gyártmányú kreppelő gépeket helyeztek üzembe, s az így legyártott, jobb minőségű selyemfonalakat teljes egészében a magyar szövőipar használta fel. Ekkor már a hernyóselyem számos iparág elemi részét képezte, például ejtőernyők és kábelszigetelések terén. További intézkedéseket tettek a selyemfonal és -cérna importjának szükségtelenné válásáért. Ehhez elsősorban szükség volt a gubóhozam növelésére, amit az eperfaállomány bővítésével és minőségének javításával érték el, amihez a földművelésügyi minisztérium bőkezűen hozzájárult. Sikeresen bevezetésre került a másodtenyésztés, mely értelmében a májusi tenyésztés mellett az őszi hónapokban is végeztek selyemtenyésztést. Az állam továbbá egységesen növelte a gubóbeváltás árát 2 pengőről 2,50 pengőre. A Szekszárdi Kísérleti Állomás kiemelkedő eredményeket ért el a selyemgubók minőségjavításának terén, főként a peték kezelésében. Az Állomás – Bezerédj István mintáját követve – ingyenes peteanyagokat juttatott a Szekszárd környéki falusi népesség számára. [Honi Ipar 1939.07.01]

A tervgazdaság alatt a Gazdasági Főtanács hagyta jóvá a selyemfonodák költségvetési előirányzatait és hároméves terveit. 1947-ben bevezetésre került a teljesítménybérezés, a kettős könyvvitel, valamint a gépállomány-bővítés. A győri selyemfonoda további működtetésének beszüntetését azzal indokolta az állam, hogy a tolnai üzemet alkalmasnak találták arra, hogy az előirányzatban rögzített évi gubótermelést feldolgozza. Az időjárási viszonyoknak köszönhetően 1936/37 a selyemgubó-termelés 50%-kal visszaesett, a következő évben tovább csökkent. 1944-re ismét megfeleződött az átlagtermelés, mindössze 200-250 tonnára. [Többtermelés 1947.02.01]

„A világ selyemgubótermése az 1934/42-es évek átlagában évente kb. 410 ezer tonnát tett ki. 1937-ben a 456.540 tonna össztermés 87 %-a jutott a Távol-Keletre, melynek 71 %-át Japán, 16 %-át Kína és Korea termelte. A további 13 %-ban Olaszország 7 %-kal, a Szovjet Unió 4 %-kal részesedett, míg a világ egyéb országaira mintegy 2 % jutott. A 2 %-ot kitevő 9.680 tonnás

termés 86 %-át az európai kontinens produkálta, míg a hiányzó 14% Szíriára és Libanonra esett.” [Többtermelés 1947.02.01:98] Az európai termelés nagy részét Görögország (30%), Törökország (20%), Bulgária (~15%) adták. „Magyarország nyersselyemtermelése 1938-ban kb. 20 tonna volt, majd a háború alatt rohamosan emelkedett, míg 1942-re közel háromszorosát érte el. Hazánkban a selyemgubó gombolyítása és a selyemfonál cénázása az Állami Selyemtenyésztési üzem tolnai selyemfonodájában történik, mely 1943-ban 21.200 kg selymet dolgozott fel.” [Többtermelés 1947.02.01:98]

A terület elcsatolásnak köszönhetően 1945 előtt már csak 4 selyemfonoda működött az országban, azonban a felszabadulást követően a tolnai kivételével bezárták a fonodákat, mivel a hazai csekély mennyiségű selyemgubótermés feldolgozásához elegendő volt egy gyárat üzemeltetni, valamint a hernyóselyem iránti kereslet is jelentősen visszaesett. Az 1960-as években selyemfonal és -cérna gyártásáról üvegszövet-gyártásra tért át az üzem, ami a fonoda területének csökkentésével és számos gépcsoport leszerelésével járt együtt. Az megüresedett helyiségeket ruhagyártáshoz alkalmas gépekkel szerelték fel, ahol nyakkendőt és esernyőt gyártottak. A szintetikus fonalat gyártó üzemben már csupán 25 fő, ötvenes éveiben járó munkásnő dolgozott. 1968-ban mindössze 34 tonna selyemgubó került beváltásra hazánkban, a következő évben már nem váltottak be selyemgubót, így a tolnai fonoda a „termés maradékát” még feldolgozta, majd leállította a termelést. 1971. augusztus 31-én indultak el utoljára a fonógépek Tolnán, szeptember 1-gyel megszűnt a hernyóselyemfeldolgozás 300 éves története Magyarországon. [Dunántúli Napló 1971.09.01; Tolna Megyei Népújság, 1971.09.01] A fonóberendezések egy része ma is megtekinthető a gyárépületben berendezett emlékszobában. 1976-ban a szekszárdi Selyemtenyésztési Felügyelőség épületegyüttesét lebontották.

A második világháborút követően a Magyar Mezőgazdasági Múzeum igyekezett összegyűjteni a korábban szétszortott textilipari gyűjtemény kiállítási tárgyait. 1953-ra már nyilvántartásba vehették az ország egész területéről megmentett tárgyakat. A Textilgyűjtemény Vajkai Zsófia néprajzkutató szakmai gondozása alatt került berendezésre 2000-ben és 2001-ben. A gyűjtemény gyarapításához Takáts Rózsa muzeológus 300 selyemtárggyal járult hozzá, továbbá közreműködött Knézy Judit néprajzkutató, Szöllősy Gábor agrármérnök, valamint német és szlovák nemzetiségű háztartások textiltárgyait bocsátotta a Múzeum rendelkezésére Korkes Zsuzsa kultúranropológus. Ma, a 83 féle textil- és ruhadarabból álló kiállítás a Textil- és Képzőművészeti Gyűjtemény elnevezést viseli. [Kárpátiné 2010]

Papp Zoltán kandidátusi értekezését a selyemhernyótenyésztés újrachonosításáról készített 1994-ben. Összefoglalójában a következőként fogalmaz, idézem: „A DATE Állattenyésztési Főiskolai Kar Tanüzemében elvégzett többéves kutatómunka (...) egyértelműen igazolja a

selyemtenyésztés létjogosultságát hazánkban. (...) Hazánk természeti adottságai, valamint a vidéki lakosság foglalkoztatottságát figyelembevéve megállapíthatjuk, hogy ezen ágazat újrachonosításának lehetőségei adóztak. Újrachonosítási koncepciónk értelmében ez az ágazat csak a teljes termelési vertikum felállításával képzelhető el, nemzetközi kooperáció formájában.” [Papp 1994:100,103]

„Területi központokat kell létrehozni az ország különböző régióiban. Ezek a területi központok irányítanak az adott térségben a selyemhernyótenyésztéssel foglalkozó kistermelők munkáját, szaporítóanyagot igényelnek, a termelt gubót visszavásárolják, lefojtják és osztályozzák. A kistermelőkkel megállapodást kötnek a gubó visszavásárlására, így biztosítják a termelők felé az értékesítés lehetőségét.” [Papp 1994:95] Továbbra sem tartja alkalmasnak a magyarországi gazdasági helyzetet egy üzemhálózat saját forrásból való működtetéséhez. Tehát Papp eredményei nem különböznek Bezerédj Pál tevékenységétől, aki külföldi tőkével működő központi gyárhálózatot hozott létre, azonban nem tesz említést Bezerédjről tanulmányában.

A Hódmezővásárhelyi Állattenyésztési Főiskolán 1991 és 1993 között végeztek kísérleteket selyemhernyótenyésztés terén, mely során kidolgozták az optimális tenyésztési technológiát, új petéztetési eljárást, a teljes termelési vertikum tervét, valamint vizsgálták az importált selyemhernyófajták reprodukciós mutatóit. Számításokat végeztek eperfaültetvény-létesítés költségeinek és az ültetvények éves ráfordításainak meghatározására. Ezek szerint mai (2023-as) forintértékre korrigálva egy hektár eperfaültetvény létesítésének költsége 70.750 forint, az éves fajlagos termelési költség pedig 18.750 Ft/ha. Számított jövedelmezőségi rátájuk 108,3%, azonban ez nem arányosan mutatkozik az évek során, csupán a negyedik évben térül meg a telepítési költség. A tevékenység sem rövid, sem középtávon nem lenne kiemelkedően jövedelmező. A családonként kalkulált selyemhernyópete nevelési költsége 3.240 Ft/év, bevétele maximum 6.750 Ft/év, tehát egy család éves nyeresége mindössze 3.510 Ft/év lenne. [Papp 1994]

5.4. A tolnai selyemfonoda utódja, a Tolnatext Bt.

Az egykori selyemfonoda jogutódja ma is őrzi Bezerédj Pál emlékét. A 125 éves gyárépület második emeleti emlékszobája bemutatja az 5.1. alfejezetben tárgyalt munkafolyamatokat és a korabeli eszközöket, amelyeket a gyárban 1900 és 1972 között használtak. Itt megtekinthetők 19-20. századi selyemtanulmányok, különböző súlyú nyers, festett, cernázott selyemfonalminták, selyemszál fonógépek, gubómérő mérleg és állvány, számos zsák oltatlan hernyógubó (adrianopoli, bulgár, előáztsiai egyenetlen, európai sárga, hibrid, japán, kínai arany,

kínai zöld, magyar fehér, magyar sárga, olasz zöld), kitüntetések, a szövés munkafolyamatát ismertető rajzok és leírások, valamint Bezerédj Pál portréja. Gróf Széchenyi István 1840-ben megjelent Selyemről című értekezése is megtalálható itt egy példányban. Az emlékszoba 1975-ben nyílt meg a gyár eredeti épületében, s azt 2004-ben a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal védettség alá helyezte.

Megbeszélés keretein belül lehetőségem nyílt interjút készíteni a jogutód TOLNATEXT Fonalfeldolgozó és Műszakiszövet-gyártó Bt. (cgj.: 17-06-004729) magyarországi képviselőjével, Horváth Róberttel. Az átbeszélt témakörök közé tartozott a vállalkozás története, alapításának körülményei, pénzügyi mindennapjaik, hitelélet és pályázati támogatások igénybevétele, fejlesztés, innováció, a 2021/22-es válság kihívásai, valamint hulladékkezelési megoldásaik. Róbert kereskedelmi munkatársaként kezdte pályafutását a gyárnál. A rendszerváltást követően a vállalkozás struktúrája teljes mértékben átalakult, az új szervezet kereskedelmi jellemzőinek kialakításában jelentős szerepet töltött be. 2005-ig vezető volt, majd 2006 januárban átvette az ügyvezetői tisztséget. Személyes kapcsolat fűzte őt a gyárhoz, nagymamája fonónőként dolgozott az egykori selyemfonodában, édesanyja pénzügyes munkakört töltött be.

A privatizáció alatt önálló társasággá alakult át a selyemfonoda. Az akkori vezetőségnek szándékában állt megvásárolnia a céget, de ezt anyagi forrás hiányában nem teheték meg, így az érdeklődők közül választották ki a cég tulajdonosát. Az egyik komoly érdeklődő az angol James Dewhurst Ltd. volt, akik végül 1996-ban megvásárolták a mohácsi textilgyárat. A fonoda vezetősége a legmagasabb ajánlatot fogatta el, így 1995-ben a német Dr. Günther Kast GmbH & Co. korlátolt felelősségű családi vállalkozásra esett a választásuk, akik mindössze 1 márkával ajánlottak többet az angoloknál. A Kast GmbH 1985 óta kereskedelmi partnere volt a selyemgyárnak, s a legelső ajánlatot is ők tették. A dolgozók tulajdonrészét tízszeres áron megvásárolták. A textilgyárat korlátolt felelősségű társasági formában alapították, majd 2000-ben betéti társasággá alakult át, így a tulajdonos kedvezőbb adózást élvez Németországban. A társaság egy beltaggal és egy kültaggal rendelkezik, melyek a Kast Kereskedelmi és Szolgáltató Kft., valamint a Dr. Günther Kast GmbH & Co. Technische Gewebe Spezial-Fasererzeugnisse KG; a vezető Christoph Kast. A Bt. székhelye Tolnán a Bezerédj Pál tér 1. szám alatt található, ahol az egykori fonoda épülete köré építették ki az új gyár- és irodaépületeket. További 3 telephellyel rendelkeznek Tolnán, melyeket raktározásra tartanak fenn.

A tulajdonosok a 30 év alatt egy alkalommal sem vettek ki nyereséget, azt teljes értékében visszaforgatják a vállalkozás fejlesztésére. A Tolnatext Bt. jegyzet tőkéjét legutóbb 2021-ben módosították, ekkor a tőke 757.766.000 Ft értéket képezett. A Tolnatext teljes intenzitással

magyar munkavállalókat foglalkoztat. A szervezeti felépítés kis méretű, a menedzsment 4 tagból áll, középszintű vezetésen üzemvezetők helyezkednek el. A gyors és zökkenőmentes döntéshozatal érdekében napi szintű kapcsolattartást folytatnak a németországi tulajdonosokkal. A vállalkozás főtevékenysége textilkészítés (TEÁOR 1330'08), elsősorban műszaki üvegszálas textíliákat gyártanak, amit főként az építőipar részére értékesítenek. A gyár a legmodernebb hurkoló- és szövőgépekkel rendelkezik, legkeresettebb termékeik a roving szövetek, valamint a réz- és szénszállal kombinált speciális szövetek. A Tolnatex piaci versenytársának elsősorban az EU-n kívüli gyártók minősülnek, főként Macedóniában és Szerbiában. A textil-világkereskedelemben élen járó Kínával EU-n kívüli ország mindössze 7 %-os vámdíjfizetésre kötelezett, míg EU-s országok esetében 37% a vámdíj értéke. Érezhető tehát a nem azonos feltételek mellett folyó verseny a textilpiacon. Róbert megítélése szerint a hatékonyság, a minőség, valamint a technológia fejlesztése elengedhetetlen ahhoz, hogy ne kerüljenek versenyhátrányba.

Konszolidált vállalként nagyvállalatnak minősülnek a közel 350 fős munkavállalói létszámmal, ebből a tolnai leányvállalat 2023-ban 235 főt foglalkoztatott, így tehát KKV besorolás szerint – az utóbbi két év mérlegfőösszegét és nettó árbevételét is figyelembevéve – középvállalkozásnak minősül a tolnai gyár. Kimondottan rugalmasan mozognak a középvállalkozás-nagyvállalat közötti transzformációban. A kamatlábak figyelembevétel a vállalkozás csupán euróban felvett hitellel rendelkezik. Évente 500 ezer euró értékű rulirozó hitelt vesznek igénybe januárban, mely kötelezettségüket év végére kielégítik, ezzel is biztosítva likviditásukat. A vállalkozás hiteltörténete tiszta, jó adósnak számít, így a 2020-as évek eleji válsághelyzet idején a bank nyitott volt a fizetési határidők kitolására. 2021-ben két alkalommal kértek határidő módosítást határidőn túlnyúló szoftverfejlesztésre hivatkozva, mely kérelmeket mindkét alkalommal elfogadták. Mindenképpen megjegyzendő, hogy a textilgyár 15 éve kivétel nélkül nyereségnek örvend.

Nagyvállalati minősítésüknek köszönhetően jellemzően ritkán nyernek el pályázati támogatást. A 2010-es évek elején három alkalommal vettek igénybe Európai Unió gazdaságfejlesztési támogatást (GOP) eszközállomány és technológiafejlesztés céljából. Komplex technológiafejlesztéshez 21.090.541 Ft összegű támogatást nyertek el 2013 júliusban, az összeget termelőberuházásba fektették, mely során felületkezelő-, feltekerkeselő-, valamint termelőberendezéseket szereztek és üzemeltet be. A beruházás elsődleges célja a valósérték teremtés volt. 2021-ben technológiafejlesztési beruházásba kezdtek, melyre a cég méretéhez képest meghatározó összeget, 8 millió eurót áldoztak, azonban a világiárványra nem számítva a pénzügyi tervben nem készültek fel a válsághelyzet kezelésére és vésztartalékok képzésére,

ennek köszönhetően likviditásuk megcsappant. A Nagyvállalati Beruházási Támogatási Program keretein belül 1 millió euró vissza nem térítendő támogatást nyújtott a kormány a vállalkozás számára, a fennmaradó 7 millió euró értékű önerőt a projekt megvalósulását követően elbukták.

A textilgyár vezetője a nemzetköziesedésnek hangsúlyozottan csak előnyét látja. A gyártási kapacitás jelentősen magasabb, mint a belföldi kereslet, így külföldi értékesítésük prominens szereppel bír. A Bt. termelése 93 %-át export értékesíti. Fő piacuk Európa, de megtalálható kereskedelmi partnerországai között Dubai, Katar, Szaúd-Arábia, Új-Zéland, valamint az USA. A konjunkturális környezet nem kedvez az értékesítésnek, keresletvisszaesést tapasztaltak az elmúlt 3 évben. Alapanyagaik 90 %-át közel-, illetve távol-keleti országokból szerzik be, amit az Izraeli háborús helyzet jelentős mértékben megnehezít. Az Ázsiából beszerzett alapanyagszállítmányok Afrikát megkerülve érkeznek Közép-Európába, megduplázva a szállítási időt. Így a vállalkozás számára a fő nehézséget a gyártási biztonság akadálymentes működésének megőrzése jelenti, amelyet alapanyag és félkésztermék raktárban történő felhalmozásával igyekeznek megvalósítani. Róbert tapasztalatai szerint a Közel-Keleten felfutóban van a konjunkturális kereslet, így az kiegyenlíti a földrajzi elhelyezkedés okozta zavarokat. 2021-ben a COVID-világjárvány kitörését követően két hétre bezárt a gyár, a gyártás azonban nem állt le ez idő alatt, a dolgozók felét home officeban foglalkoztatták tovább. A világjárvány kitörésével járó építőipari fellendülést a Tolnatex a karanténok időszakában „otthon ülő” háztartások ingatlanfelújítási keresletnövekedésével magyarázza, melynek köszönhetően a nagyméretű barkácsáruházak (például OBI) forgalma jelentős mértékben növekedett. 2022 nyarán lényegesen érzékelhetővé vált az energiafelértékelődés, augusztusban a megszokott villamosenergia-költség négyszeresét számlázták ki a vállalkozás számára. Az üzemcsarnok megszokott 30 millió forint értékű energiaszámlája helyett 240 millió forintos számla érkezett. A vezető véleménye szerint még ma sem érzik, hogy magához tért volna a piac.

A Tolnatexnél folyamatos termékfejlesztés és gépberuházás folyik. Évente átlagosan 4-6 új terméket dobnak piacra, melyeket új alapanyagokkal és új termelési technológiával igyekeznek megvalósítani. Alapanyagaik közt találunk például bazaltot, flízt, folyékony üveget, kevlárt és poliésztert. A német anyavállalat is folyamatosan jelen van a Tolnatex tevékenységében, legyen az új, közös fejlesztés vagy know how. A textilgyár vevői köre stabil, értékesítésük 70 %-a már meglévő piacon, a többi az anyavállalattal közös piacon kerül eladásra. A vezető megítélése szerint eredményesség szempontjából az újabb fejlesztésű termékek profitábilisabbak az alaptermékeknél. Olcsónak mondható alaptermékekkel dolgoznak, s az új termékekre felosztják a gyártási költséget, így 150% realizálható.

A gyártás során felhasznált vizet szűrőprés biológiai és kémiai úton lebontja, ami tiszta vizet eredményez. A technológiából adódó szennyvíziszapot és a vizesbázisú textíliakezelő maradékanyagot szerződött partnerekkel szállítatják el veszélyeshulladék-lerakóba vagy -égetőbe, valamint a gyártelepen rendelkeznek hulladékpréssel és szelektív hulladék-gyűjtőkkel. Teljes mértékben áttértek a lebomló csomagolás használatára, valamint vannak olyan termékek, melyeket göngyöleg (például papírdoboz) nélkül szállítanak.

Elemzésünk alapján látható, hogy a textiliparban a céhes munka mellett a 18. század végétől egyre jelentősebbé váltak a manufaktúrák. A hazai selyemhernyó-tenyésztés, s az iparági kapacitások nem tudták kielégíteni a keresletet, így az import jelentős maradt. Ez is magyarázza, hogy Bezerédj Pál az 1870/80-as években kezdte meg selyemtenyésztési reformjait, amelyek célja a magyar selyemipar modernizálása és fejlesztése volt, s ezek eredményeként a magyar selyem minősége Európában is elismertté vált. Az Országos Selyemtenyésztési Felügyelőség vezetésével Bezerédj a szederfák telepítését és a termelők oktatását támogatta, emellett szociális juttatásokat is biztosított a munkások számára. A 19. század végére Tolna megyében a selyemipar jelentős gazdasági tényezővé vált, és a Tolna városi selyemfonoda a helyi gazdaság fejlődésében fontos szerepet játszott. A gyár külföldi tőkét vonzott, ami nem mindig hozott előnyöket a helyi munkaerő számára, miközben az ipari fejlődés pozitív hatással volt a gazdaságra. Szerencsére a selyemiparban maradtak mára is lenyomatok: a műszakitextil-gyártó Tolnatek Bt., mely az egykori tolnai selyemfonoda jogutódjaként működik 1995 óta, folyamatos fejlesztésen megy keresztül, évente 4-6 új terméket dob piacra, főként építőipari felhasználásra. Termékei jelentős részét (93%) exportálják Európába, valamint más nemzetközi piacokra.

6. Válaszok a kutatási kérésekre - Összegzés

Első kutatási kérdésem a gazdasági fejlődést nagyban meghatározó birtokviszonyokra vonatkozott. Bemutattam, hogy a 18. század elejétől Tolna megyébe új nagy- és középbirtokosok érkeztek. A földbirtok-viszonyok a század közepére stabilizálódtak. Az első népszámlálás adatai szerint a térség népessége még igen alacsony volt, de a 19. század közepére már jelentősen nőtt, s csaknem elérte a 200 ezer főt. Gazdaságilag a megye alapvetően mezőgazdasági területből állt, termesztettek árpát, búzát, kukoricát, repcét, rozst, zabot, és jelentős volt a dohánytermesztés is. Kiemelkedett a szőlőtermesztés, a szekszárdi borok országos hírnévnek örvendtek. A német lakosság jellemzően burgonyát, mákot, dohányt termesztett. Jelentős erőfeszítések történtek a Duna menti, a folyó által rendszeresen elöntött területek kialakítására.

Az Esterházy, Viczay, Apponyi stb. arisztokrata családok uradalmi meghatározóak voltak a térség gazdasági és társadalmi életében, több esetben jelentős fejlesztéseket hajtottak végre, de a 19-20. századi gazdasági kihívások és öröklési változások miatt ezek a birtokok fokozatosan gazdát cseréltek, végül részben állami tulajdonba kerültek. Az arisztokrata birtokokon dámszarvasokat és őzeket tartottak, s a Duna-menti halászat is jelentős volt, noha a csatornázás hatására csökkent a halállomány. A 19. század elején a Tolna megyei középbirtokos nemesség megpróbált alkalmazkodni a megváltozott külső körülményekhez, elhagyva a hagyományos gazdálkodási módszereket majorsági fejlesztésekbe fogtak. Néhány tehetséges és innovatív nemes, például Bezerédj István, Csapó Dániel és Gindly Antal, sikeresen kihasználta a tőkés fejlődés adta lehetőségeket mintagazdaságaikban. Támogatták Czindery Lászlót a Dél-Dunántúl fásításában. Bezerédj István megalapította Szekszárdon a Szeder-Selyem Egylet, ami meghatározó döntés volt unokaöccse mezőgazdasz tevékenységéhez.

Az arisztokrácia és a középbirtokosok szoros kapcsolatot ápoltak a nyugat-magyarországi régióval, ami elősegítette a helyi mezőgazdaság fejlődését. Az 1840-es évek végére azonban a középbirtokosok anyagi helyzete megromlott, részben az ősiségi törvény miatt, amely akadályozta a birtokok szabad öröklését és eladását. Ennek következtében a birtokok egy főre jutó mérete csökkent, aprózódott, és a családok gyakran eladósodtak. Olyan méretű földeket örökölték a telekaprózódás következtében, melyen már nem tudták fenntartani társadalmi státuszukat.

Tolna megyében a középbirtokos nemesség földjeinek mennyisége 50 év alatt 35%-kal csökkent. A földeket gyakran haszonbérbe adták, mivel a földesurak likviditási problémákkal

küzdöttek, és a távoli kisebb birtokok művelése nem volt gazdaságos. A kiegyezés után az agráriumban a búzatermesztés és juhtenyésztés dominált, de a piac változása a belterjes gazdálkodás és gépesítés felé terelte a birtokokat. A tőkés bér gazdaságok elterjedése elősegítette a belterjes gazdálkodást.

A megyei közigazgatás átalakult: nőtt a bürokratikus elemek száma, állandósult a megyeszékhely. A középbirtokos nemesség differenciálódott. Az önkényuralom időszakában indult meg a polgárosodás, amelyet a reformkori nemesség elutasított. A liberálisok nem támogatták az állami beavatkozást a középbirtokosok megmentésére, míg a konzervatívok agrárvédelmet és jelzálogkölcson-korlátozást sürgettek. A nemesi birtokosok száma folyamatosan csökkent, 1910-re a negyedére esett vissza. A birtokállomány csökkenésének pontos mértékét nehéz megbecsülni, de a veszteség jelentős volt. Ezzel az első kutatási kérdést megválaszoltuk.

Második kutatási kérdésem Bezerédj István reformkori tevékenységére irányult. A forrásokból egyértelművé vált, hogy a vármegye meghatározó reformkori politikusa és gazdálkodója volt a 19. század első felében. Mezőgazdasági újításai, mint a talajjavítás, öntözési kísérletek, gyümölcs- és dohánytermesztés, illetve a selyemhernyó- és juhtenyésztés sikeressé tették birtokait, és mások is igyekeztek ezeket a módszereket követni. Aktívan támogatta a megyei fejlesztéseket, például az iskolaügyet és a börtönviszonyok javítását. Politikai pályája 1827-től bontakozott ki, amikor a haladást követelő ellenzék vezetői közé került, és az 1832–1836-os országgyűlésen már országos hírnévre tett szert. A reformmozgalom aktív támogatója volt, és együtt dolgozott olyan vezetőkkel, mint Széchenyi és Kossuth. Bezerédj jelentős reformokat vezetett be birtokain: 1838-ban örökbérleti szerződést kötött jobbágyaival, amely alapján a jobbágytelkek földváltás ellenében a jobbágyok tulajdonába kerültek. Az 1839-es országgyűlésre készített reformjavaslatai között szerepelt többek között a magyar nyelv használatának kiterjesztése, az ősiség eltörlése, a jobbágyfelszabadítás, zsidók polgári jogainak elismerése és a vasúthálózat fejlesztése. Az 1843/44-es országgyűlésen sikerrel képviselte a magyar nyelv ügyét és támogatta a nem nemesek hivatalviselési jogait. Bezerédjt a korabeli politikusok is nagyra értékelték, elkötelezettsége és igazságossága miatt példaképként emlegették.

A polgári átszerveződés és reformok egyik úttörője volt a 19. századi Magyarországon. Ő volt az első birtokos főnemes, aki önként lemondott a nemesi adómentességről, példát mutatva más főnemeseknek. Bezerédj és Széchenyi István kapcsolata baráti volt, de Széchenyi korainak tartotta az önkéntes adózást. Ennek ellenére Bezerédj megalapította a szabad testületet, amely az önként adózó nemeseket fogta össze. Az egyesület tagjai között olyan jelentős személyek is

szerepeltek, mint Deák Ferenc és Eötvös József. Bezerédj volt az első, aki kezdeményezte a jobbágyság felszabadítását Magyarországon. Már az 1848-as forradalom előtt szétosztotta birtokai egy részét a jobbágyság között, megteremtve Szedres község alapjait 1838-ban. Az örökbérleti szerződés lehetőséget adott jobbágyságának, hogy a bérlet lejártával saját tulajdonukba vegyék a földet. Amikor 1848-ban győzött a jobbágyság felszabadítás ügye, Bezerédj visszautasította az állami hivatalokat és kitüntetések, mivel nem vágyott politikai szereplésre. Előnyben részesítette a háttérben végzett munkát, így megőrizte függetlenségét és szerénységét. Azonban hátralevő életét száműzetésben töltötte a forradalomban betöltött szerepének köszönhetően. A család később arisztokrata házasságokat kötött, így a Bezerédjek beépültek az arisztokrácia felső körébe. A birtokot örökösei tovább fejlesztették, folytatva a mezőgazdasági kezdeményezéseket.

A harmadik kutatási kérdésem a hazai selyemipar fejlődésére, s abban Bezerédj Pál szerepére vonatkozott. A közép-európai textilipar, különösen Magyarország, jelentős késést mutatott a Nyugathoz képest. Magyarország főként nemesércet és mezőgazdasági termékeket exportált, miközben az import 75%-át textíliák tették ki. A 18. században fellendült a manufaktúraalapítás és a selyemhernyó-tenyésztés. Mária Terézia támogatta az eperfaültetést a selyemhernyók táplálására, azonban a házi textilipar kapacitása alacsony maradt, az import tovább nőtt. A selyemhernyó-tenyésztés és a selyemipar egyes vállalkozások révén igyekeztek fellendíteni, de a 19. század közepén a selyemipart súlyosan érintette hernyóbetegség.

Bezerédj Pál kiemelkedő szereplője volt a magyar selyemtenyésztés újjáélesztésének. 1879-ben a székesfehérvári kiállításon bemutatta gazdasága nyersselyemtermékeit, és javaslatokat tett a selyemtenyésztés fejlesztésére. Szerinte a siker kulcsa a megfelelő szederfalevelek biztosítása és a szakszerű oktatás volt. Emellett az állam beavatkozását és a termelők számára garantált méltányos árat javasolta. 1880-ban átvette az Országos Selyemtenyésztési Felügyelőség vezetését, amelyet jelentős állami támogatás követett. Ekkor kezdődött el a központi gyárhálózat kiépítése, valamint egyes oktatási és információs kezdeményezések, mint például tankönyvek és előadások. Az Országos Selyemtenyésztési Felügyelőség és más szervezetek segítségével a selyemtenyésztési tudás terjedését támogatták, 1906-ban már több mint 150 ezer ember hallgatott előadásokat a témában.

A magyar selyemipar külföldi tőkével működött, mivel a gazdasági környezet nem tette lehetővé, hogy az állam saját erőből működtesse a selyemfonodákat. A gyárakat külföldi vállalkozók bérelték, és a selyemgubó-termelés nem hozott nyereséget, mivel a fonott selyem nem volt versenyképes a világpiacon. 1900-ban a termelők alacsony áron adták el a gubót, míg az állam és a bérlők jelentős profitot termeltek. A selyemipar veszteséges működése miatt 1901-

re szükségessé vált új gyárak építése, mivel az előzőek már nem tudták feldolgozni a megnövekedett gubó mennyiséget. A szekszárdi gubóraktár és a tolnai gyár bővítése is elkerülhetetlenné vált. Húsz év alatt jelentős fejlődés történt a magyar selyemiparban, a termelési adatok drámaian megváltoztak. A selyemminőség javult, és az intézkedései révén a magyar selyem Európában az első helyen állt. Emellett Bezerédj több selyemfonodát építtetett az ország különböző területein, és hangsúlyozott figyelmet fordított a szederfaültetvények növelésére, mivel azok a selyemhernyók táplálékául szolgáltak.

Bezerédj Pál nagy újítása volt a munkásnőotthonok létrehozása, amelyeket Tolnán és Győrött alapított. Ezen otthonok célja a selyemgyári munkásnők védelme és támogatása volt, különösen a fiatal lányok számára, akik így új életet kezdhettek, munkához szokhattak és biztos anyagi alapot szerezhettek. Emellett a munkáscsaládoknak is juttatásokat biztosított, mint például tejjárandóságot és szülési segélyt, melyek a későbbi családi pótlékhoz hasonló támogatásokat jelentettek. Ezek az intézkedések nemcsak a gazdaság fejlődését, hanem a társadalmi jólét növelését is célozták. Az iparfejlesztés terén végzett munkássága számos elismerést nyert: MTA Wahrmann-díjat kapott, főrendiházi tagságot vállalt; Szekszárd város első díszpolgárává, az Akadémia pedig tiszteleti tagjává választotta őt.

1938 júniusában lejárt az állam és a Selyemfonodák Haszonbérleti Rt. közötti 20 éves szerződés, és a győri és tolnai selyemfonodák összesen 1.500 munkását elbocsátották. Szeptemberben az állam átvette a selyemfonodák vezetését, és Tolnán ismét elindult a termelés. A tolnai gyár modernizálása után 550 munkással évente 400-500 tonna gubót dolgozott fel. Az állam a selyemgubótermelés és -feldolgozás javítására tett intézkedéseket, például a gubóbeváltás árának növelésével és másodtenyésztés bevezetésével.

A második világháború után a selyemgubótermelés csökkent, s a tolnai selyemfonoda lett az egyetlen működő egység. 1945 után a 9 fonoda közül csak a tolnai maradt működésben, míg a kereslet csökkenése miatt a többi bezárt. Az 1960-as években a tolnai gyár átváltott üvegszövet- és ruhagyártásra, s végül 1971-ben megszűnt a selyemgubó-feldolgozás Magyarországon. Ma a gyárépületben részben a jogutód műszakiszövetgyár gyártósorai állnak, másrészt üres. Az épület egyik tornyának második emeletén egy kisebb múzeum található, ami Bezerédj Pál, és a selyemiparért végzett fáradhatatlan munkásságának emlékét őrzi.

Lenne kezdeményezés a hernyóselyemipar újjáélesztésére Magyarországon. Azonban a hódmezővásárhelyi főiskolán végzett mérések és kísérletek alapján rövid és középtávon nem minősülne jelentősen jövedelmezőnek a tevékenység, így támogatásokat nehezen tudnának bevonni a megvalósításához. Ezeket az eredmények elavultnak tartom, hiszen 30 éve, 1994-ben hozták őket nyilvánosságra.

A kutatás nem tekinthető lezártnak, mivel számos olyan aspektusa van, amelyek további mélyreható vizsgálatot igényelnek. Úgy gondolom jelen dolgozatom megfelelő alapot biztosít akár egy újabb TDK- vagy más dolgozathoz. Folytatása lehetőséget ad arra, hogy több irányban elmélyülhessek a kérdéskörben. Ilyen témakör lehet Tolna megye birtokviszonyainak strukturált áttekintése, a Bezerédj Pál által alapított kilenc állami selyemfonoda története és sorsa, vagy például egy újabb kutatás a hernyóselyemipar újjáélesztésének kísérletére. A téma tovább gondolása új perspektívákhoz vezethet, amelyek eddig nem kerültek figyelembe. Tanulmányom tehát nyitva hagyja a lehetőséget, hogy további kérdéseket tegyünk fel, melyek irányt mutathatnak a jövőbeli kutatások számára.

Forrásjegyzék

Felhasznált szakirodalom

- Aradi Gábor [2013]: Tolna megyei uradalmak a 18. században és a 19. század első felében. In: Uradalmak térben és időben. Baranyai Történelmi Közlemények 5. BML Évkönyve 2013 (Szerk.: Borsy Judit Borbála). Pécs. 247-266.
- Balázs Kovács Sándor [1979]: A két Csapó Dániel. I.: Dunatáj 2. évfolyam, 1. szám (1979). 64-71.
- Balázs Kovács Sándor [2014]: Két középbirtokos nemes levelezése a reformkorban: a tolnai Csapó Dániel és a somogyi Czindery László kapcsolata. In: A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve 36. 2014 (Szerk.: Gaál Zsuzsanna – K. Németh András). Szekszárd. 405-446.
- Bányai Irén [1981]: Az Országos Selyemtenyészési Felügyelőség tevékenységének főbb jellemzői Bezerédj Pál irányítása alatt. In: A Textilipari Múzeum Évkönyve 4. 1981 (Szerk.: Bakayné Perjes Judit – Fülöpné Mozolík Mária). Textilipari Kutató Intézet, Budapest. 53-96.
- Benisch Artúr [1940]: Az eszmei (uradalmi) községek alkonya. Különnyomat a Közigazgatástudomány 1940. évi 1. számából. Pécs
- Bodnár István – Gárdonyi Albert [1918]: Bezerédj István 1796-1856 I. kötet. A Magyar Történelmi Társulat kiadása. Budapest
- Bodnár István – Gárdonyi Albert [1920]: Bezerédj István 1796-1856 II. kötet. A Magyar Történelmi Társulat kiadása. Budapest
- Braun Sándorné [1978]: Tolnavármegye és a Rendi Országgyűlések (1807—1847). In: Tanulmányok Tolna megye történetéből VIII. A Tolna Megyei Tanács Levéltára 1978 (Szerk.: K. Balog János). Szekszárd. 125-174.
- Breinerné Varga Ildikó – Szasztkóné Sin Aranka (szerk.) [1996]: Magyarország történeti helységnévtára. Zala megye (1773-1808) I. Budapest.
- Csengeri Antal [1851]: Magyar szónokok és statusférfiak (politikai jellemrajzok). Pest. 1-18; 47-58.
- Cserna Anna [1999]: Csapó család. In: TML Családi levéltárak repertóriumai. Segédletek I. 1999 (Szerk.: Cserna Anna). Szekszárd. 47-55.
- Danyi Dezső – Dávid Zoltán [1960]: Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787). KSH Könyvtára Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya. Budapest
- Danyi Dezső [1993]: Az 1850. és 1857. évi népszámlálás. KSH Népszámlálás Módszertani Osztály. Budapest
- Dvorzsák János (szerk.) [1882]: Magyarország helységnévtára tekintettel a közigazgatási, népességi és hitfelekezeti viszonyokra. Budapest

- Endrei Walter [1969]: Magyarországi textilmanufaktúrák a 18. században. Akadémiai Kiadó. Budapest
- Endrei Walter [1981]: A textilipari céhek harca az innovációk ellen. In: A Textilipari Múzeum Évkönyve 4. 1981 (Szerk.: Bakayné Perjes Judit – Fülöpné Mozolik Mária). Textilipari Kutató Intézet. 7-20.
- Eperjessy Géza [1967]: Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon (1686-1848). Budapest
- Fényes Elek [1836]: Magyar országnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben I. kötet. Pest
- Fényes Elek [1847]: Magyarország leírása II. rész. Pest. 43-51.
- Fényes Elek [1851]: Magyarország geographiai szótára. Pest
- Fényes Elek [1866]: Magyarország ismertetése statistikai, földirati s történelmi szempontból. I. kötet, Második szakasz. Pest. 73-124.
- Fényes Elek [1867]: A magyar birodalom nemzetiségei és ezek száma vármegyék és járások szerint. In: Értekezések a Történettudományi Osztály köréből IV. szám 1867 (Szerk.: Hunfalvy János). MTA. Pest
- Gaál Zsuzsa [2002]: Válaszúton, dzsenti portrék Tolnából. In: Tanulmányok: politika-, gazdaság-, család- és kultúrtörténet. TML Füzetek (10.) 2002 (Szerk.: Dobos Gyula). Szekszárd. 83-114.
- Gaál Zsuzsanna [2009]: A dzsenti születése: A Tolna megyei reformkori középbirtokos nemesség átalakulása a neoabszolutizmus és a dualizmus korában (PhD értekezés). Szekszárd
- Gerő András [1993]: Magyar polgárosodás. Budapest. 17-146.
- Glósz József [1986]: Kapitalizálódás, tőkeképződés a Tolna megyei középbirtokos nemesség körében (1830-1867). In: A rendiség alkonya: válogatott tanulmánykötet. Wosinsky Mór Megyei Múzeum 2014 (Szerk.: Gaál Zsuzsa). Szekszárd. 73-80.
- Glósz József [1991]: Tolna megye középbirtokos nemességének anyagi viszonyai a 19. század első felében. In: A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve 16. 1991 (Szerk.: Vadas Ferenc). Szekszárd. 50-70.
- Glósz József [1995]: Tolna – egy mezőváros polgárosodásának esélyei a 19. század első felében. In: A rendiség alkonya: válogatott tanulmánykötet. Wosinsky Mór Megyei Múzeum 2014 (Szerk.: Gaál Zsuzsa). Szekszárd. 164-174.
- Glósz József [1999]: A középbirtokos nemesség vezető szerepének gazdasági, társadalmi és közjogi alapjai. In: A rendiség alkonya: válogatott tanulmánykötet. Wosinsky Mór Megyei Múzeum 2014 (Szerk.: Gaál Zsuzsa). Szekszárd. 31-36.

- Glósz József [2002]: Társaság és társadalom (Adalékok a birtokos nemesség reformkori világához). In: A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve 24. 2002 (Szerk.: Gaál Attila). Szekszárd
- Gyalay Mihály [1989]: Magyar igazságtörténeti helységnévlexikon (1723-1918). Budapest. 613; 781.
- Hanák Péter [1986]: Közép-Európa mint történeti régió az újkorban. In: Európa régiói a történelemben (Szűcs Jenő – Hanák Péter). Előadások a Történettudományi Intézetben. MTA, Budapest. 14-32.
- Hazai Okmánytár II. kötet [2004a]. Codex Diplomaticus Patrius II. (Nagy Imre – Páur Iván – Ráth Károly – Véghely Dezső, 1865 Győr) Pápa. 290-291; 332-333.
- Hazai Okmánytár IV. kötet [2004b]. Codex Diplomaticus Patrius IV. (Nagy Imre – Stummer Arnold – Ráth Károly – Véghely Dezső, 1867 Győr) Pápa. 58-59.
- Horváth Mihály [1840]: Az ipar és kereskedelem története Magyarországon, a három utolsó század alatt. Buda
- Jekelfalussy József (szerk.) [1892]: A Magyar Korona országainak helységnévtára. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Budapest
- Kaczián János [2006]: A Tolna megyei akadémikusok. In: Tanulmányok: politika-, gazdaság-, család- és kultúrtörténet. TML Füzetek (11.) 2006 (Szerk.: Dobos Gyula). Szekszárd. 23-82.
- Kaposi Zoltán [1998]: Magyarország gazdasági struktúrája 1700-1850. Pécs
- Kaposi Zoltán [2002]: Magyarország gazdaságtörténete 1700-2000. Dialóg Campus Kiadó. Budapest-Pécs
- Kaposi Zoltán [2007]: Adam Smith nézetei és a korabeli gazdaság történeti szempontból. In: Adam Smith tudományos emlékülés előadásai a Nemzetek gazdagsága megjelenésének évfordulójára. MTA Közgazdasági Szemle Alapítvány. 51-63.
- Kaposi Zoltán [2010]: Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Ansiedlung in Ungarn. In: Die Ansiedlung der Deutschen in Ungarn. (Szerk. Seewann, Gerhard – Krauss, Karl-Peter – Spannenberger, Norbert) Oldenbourg Verlag München. 2010. 101-124.
- Kaposi Zoltán [2012a]: A nagybirtok modernizációjának lehetőségei a 19. századi Dél-Dunántúlon. In: A tudomány és az oktatás vonzásában: tanulmánykötet Tóth Tibor professzor emlékére 2012 (Szerk.: Oroszi Sándor). Pécsi Tudományegyetem. 52-85.
- Kaposi Zoltán [2012b]: A fölvagygon és a családi összetartozás a dél-dunántúli középbirtokosi családok esetében (18-19. század). In: Középpontban a család I. kötet 2012 (Szerk. Örsi Julianna), különnyomat. Túrkeve-Szolnok. 229-246.
- Kaposi Zoltán [2013]: A nagybirtok mint bűnbak: Az uradalmak és az agrárszegénység kapcsolata Magyarországon. In: Bűnbak minden időben: Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben (Szerk.: Gyarmati György – Lengvári István – Pók Attila –

- Vonyó József) 2013. Magyar Történelmi Társulat Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára. Pécs-Budapest. 264-284.
- Kaposi Zoltán [2019]: Uradalmak, földbirtokosok és birtokforgalom a Dél-Dunántúlon a 19. században. Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok (14.). Budapest
- Kaposi Zoltán [2022]: Die Rolle der Grundherrschaften bei der Melioration in Südtransdanubien (1750–1850). In: Melioration und Migration. Wasser und Gesellschaft in Mittel- und Ostmitteleuropa vom 17. bis Mitte des 19. Jahrhunderts. Hg. von Marta Fata. Franz Steiner Verlag, Stuttgart. 263-288.
- Kaposi Zoltán [2024]: Krise und Erneuerung. Wirtschaftliche Veränderungen während der Agrarkrise Ende des 19. Jahrhunderts in der süd-transdanubischen Region Ungarns. In: New Investigations into the Economic and Social History of Hungary from the 18th to 21st Century (Szerk. Kaposi, Zoltán, Rab, Virág). Pécs, MTA Pécsi Területi Bizottság, 2024. 41-60. <http://pea.lib.pte.hu/handle/pea/45143>
- Károlyi Zoltán [1973]: Az egyes vízvidékek szabályozási munkáinak története: A Duna-völgy vizeinek szabályozása. In: A magyar vízszabályozás története (Szerk. Ihrig Dénes). Budapest. 151-372.
- Kárpáti Andrásné [2002]: Julius Liebbald működése Tolna megyében. In: Tanulmányok: politika-, gazdaság-, család- és kultúrtörténet. TML Füzetek (10.) 2002. (Szerk.: Dobos Gyula). Szekszárd. 251-288.
- Kárpáti Elemérné [2010]: Textilgyűjtemény a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban. In: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei (Szerk.: Estók János) 2008-2010. Budapest. 149-166.
- Kisasszony Éva [1978a]: Kétszáz éve született Csapó Dániel. In: Honismeret 6. évfolyam 5. szám (1978). 98-99.
- Kisasszony Éva (válogatta) [1978b]: Tolna megye a hazáért és a haladásért. In: Évszázadokon át I. Tolna megye történetének olvasókönyve (Szerk.: K. Balog János). TML, Szekszárd. 323-429.
- Kovacsics József [1952]: Tanyák, telepek, puszták és külterületek népessége 1949-ben. In: Szocialista Statisztika Könyvtára a Központi Statisztikai Hivatal szerkesztésében, 1952. Budapest.
- Kozma Béla [1937]: Tolna vármegye adattára. (Szerk.: Zadányi Oszkár). Pécs
- Kövér György [1982]: Iparosodás agrárországban. Budapest
- Magyar Békeküldöttség [1920]: Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása. Budapest
- Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal [1937]: Magyarország földbirtokosai és földbérlői (Gazdacémtár 1935): a 100 kat. holdas és ennél nagyobb földbirtokok és földbérletek az 1935. évi adatok alapján. Budapest. 312-313.

- Máday Izidor [1919]: Bezerédj Pál emlékezete. Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár. Budapest
- Marczali Henrik [1982]: Magyar birtokviszonyok 1711-1740. In: Marczali Henrik: Világtörténelem – magyar történelem. (Szerk.: Gunst Péter). Budapest, 1982. 118-141. (Marczali Henrik 1896-ban megjelent írásának újrakiadása)
- Mátéfy Györk – M. Novák Irma [2006]: A textilkészítés története, nyersanyagai, eszközei és módszerei. Magyar Képzőművészeti Egyetem Restaurátorképző Intézete. Budapest
- Nagy, Ludovico [1828]: Notitiae Politico – Geographico – Statisticae Inclyti Regni Hungariae Partiumque Eidem Adnexarum. Buda
- Nagy Iván [1857]: Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. I. kötet. Pest
- Nagy Iván [1858]: Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. II. kötet. Pest
- Nyárády Gábor [1962]: Az első magyar iparműkiállítás. Budapest. 40-67.
- Ördög Ferenc – Végh József (szerk.) [1981]: Tolna megye földrajzi nevei. V/91 Szedres. Budapest. 416-424.
- Reibung Józsefné – Cserna Anna [2000]: Bezerédj család. In: TML Családi levéltárak repertóriumai. Segédletek II. 2000 (Szerk.: Cserna Anna). Szekszárd. 3-22.
- Romsics Ignác [2010]: Magyarország története. 5. fejezet: Magyarország a Habsburg Monarchiában (1711–1918). Akadémiai Kiadó
- Rúzsás Lajos [1980]: Magyarország története 1790-1848. Budapest
- Szabad György [1979]: Az önkényuralom kora (1849-1867). In: Magyarország története 1848-1890. 1. kötet (Szerk.: Kovács Endre) 1979. Budapest. 435-768.
- Szaszkóné Sin Aranka (szerk.) [1994]: Magyarország történeti helységnévtára. Veszprém megye (1773-1808) II. Budapest.
- Széchenyi István [1840]: Selyemről. Pest. (Reprint: Kollin Ferenc szerk., 1982, Szeged)
- Takáts Rózsa [1994]: Adatok a magyar selyemhernyó-tenyésztés történetéhez I. In: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1992-1994 (Szerk.: Fehér György). Budapest
- Takáts Rózsa [1998]: Adatok a magyar selyemhernyó-tenyésztés történetéhez II. In: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1995-1997 (Szerk.: Fehér György). Budapest
- T. Mérey Klára [2000]: A Dél-Dunántúl településhálózatának változásai (1914-1950) In: Tanulmányok: válogatás egy életműből. Tolna Megyei Levéltári Füzetek 9. 2000 (Szerk.: Dobos Gyula). Szekszárd. 289-303.
- Tóttós Gábor [1988]: Szedres (Emlékkönyv). Szedres-Szekszárd
- Vályi András [1799]: Magyar országnak leírása. II. kötet. Buda
- Vendel István (kiad.) [1941]: Szekszárd megyei város monográfiája. Szekszárd. 180-182.

Sajtóforrások

Dunántúli Napló, 1971. szeptember (28. évfolyam, 205-230. szám) 1971-09-01 / 205. szám, 5. oldal

Friss Ujság, 1938. július (43. évfolyam, 146-172. szám) 1938-07-14 / 157. szám, 4. oldal

Friss Ujság, 1938. október (43. évfolyam, 222-247. szám) 1938-10-02 / 223. szám, 8. oldal

Friss Ujság, 1939. augusztus (44. évfolyam, 173-198. szám) 1939-08-27 / 195. szám, 6. oldal

Gazdaságtörténet. A Magyar Szent Korona Országainak közgazdasági állapota az 1901. évben (Budapest, 1902) 14. Pécs, 892-893. oldal

Hetilap, 1845. április-december (1. évfolyam, 1-79. szám) 1845-07-04 / 28. szám, 445-448. hasáb

Honi Ipar, 1939 (32. évfolyam, 1-24. szám) 1939-07-01 / 13. szám, 19. oldal

Közérdek, 1905 (1. évfolyam, 1-52. szám) 1905-02-11 / 6. szám, 3. oldal

Magyar Gyáripár, 1912 (2. évfolyam, 1-24. szám) 1912-05-01 / 9. szám, 10-11. oldal

Magyar Kelmefestő Ujság, 1912 (4. évfolyam, 1-52. szám) 1912-09-15 / 37. szám, 317-318. oldal

Magyar Kelmefestő Ujság, 1912 (4. évfolyam, 1-52. szám) 1912-09-22 / 38. szám, 324-326. oldal

Magyar Kelmefestő Ujság, 1912 (4. évfolyam, 1-52. szám) 1912-10-06 / 40. szám, 340-342. oldal

Magyar Kelmefestő Ujság, 1912 (4. évfolyam, 1-52. szám) 1912-10-20 / 42. szám, 356-358. oldal

Magyar Kultúra (Szerk. Bangha Béla), 1928. 15. évfolyam 2. szám, 54-58. oldal. Csóka Lajos: Bezerédy István, a jobbágyság első felszabadítója

Magyarország, 1900. október (7. évfolyam, 262-287. szám) 1900-10-05 / 265. szám, 10-11. oldal

Magyarország, 1900. október (7. évfolyam, 262-287. szám) 1900-10-06 / 266. szám, 12. oldal

Magyarország, 1900. november (7. évfolyam, 288-313. szám) 1900-11-16 / 301. szám, 11-12. oldal

Mohács, 1903 (3. évfolyam, 1-52. szám) 1903-03-22 / 12. szám, 2. oldal

Pécsi Közlöny, 1900. április (8. évfolyam, 26-34. szám) 1900-04-19 / 31. szám, 4. oldal

Pécsi Napló, 1900. április (9. évfolyam, 75-98. szám) 1900-04-15 / 87. szám, 10. oldal

Reggeli Ujság, 1936 (8. évfolyam, 12-50. szám) 1936-09-07 / 36. szám, 2. oldal

Szekszárd Vidéke, 1890 (10. évfolyam, 1-58. szám) 1890-01-22 / 7. szám, 2. oldal

Tolnai Népújság, 2011. március (22. évfolyam, 50-75. szám) 2011-03-05 / 54. szám, 11. oldal

Tolnamegyei Közlöny, 1898 (26. évfolyam, 1-52. szám) 1898-01-30 / 5. szám, 4-5. oldal

Tolnamegyei Közlöny, 1898 (26. évfolyam, 1-52. szám) 1898-05-22 / 21. szám, 5. oldal

Tolnamegyei Közlöny, 1898 (26. évfolyam, 1-52. szám) 1898-10-30 / 44. szám, 4. oldal

Tolnamegyei Közlöny, 1898 (26. évfolyam, 1-52. szám) 1898-11-20 / 47. szám, 3. oldal

Tolnamegyei Közlöny, 1905 (33. évfolyam, 1-52. szám) 1905-05-18 / 20. szám, 3. oldal

Tolnamegyei Közlöny, 1905 (33. évfolyam, 1-52. szám) 1905-12-07 / 49. szám, 2-3. oldal

Tolna Megyei Népújság, 1971. szeptember (21. évfolyam, 205-230. szám) 1971-09-01 / 205. szám, 3. oldal

Tolnamegyei Ujság, 1936 (18. évfolyam, 1-102. szám) 1936-04-25 / 33. szám, 4. oldal

Tolnavármegye, 1891 (1. évfolyam, 1-52. szám) 1891-03-29 / 13. szám, 5. oldal

Tolnavármegye, 1893 (3. évfolyam, 1-52. szám) 1893-05-14 / 20. szám, 2-3. oldal

Tolnavármegye, 1895 (5. évfolyam, 1-53. szám) 1895-03-10 / 11. szám, 4. oldal

Tolnavármegye, 1895 (5. évfolyam, 1-53. szám) 1895-04-21 / 17. szám, 6. oldal

Tolnavármegye, 1895 (5. évfolyam, 1-53. szám) 1895-06-30 / 27. szám, 2-3. oldal

Többtermelés, 1947 (1. évfolyam, 1. szám) 1947-02-01 / 1. szám, 96-98. oldal

A szerző birtokában fellelhető

Munkás-igazolvány Füzi János részére. Kiadva: 1898. 04. 03. Száma: 108/98

Örök adás-vevési és telepedési szerződés. Szerződő felek: Bezerédj István és Németh Mihály.
Kelt: Hidja, 1847. 07. 20.

Mellékletek

Örök adás-vevési és telepedési szerződés.

Medlyre mi alul írottak a' következő pontok, és feltételek szerint léptünk egymással; úgy mint:

1-or. Én Bezerédj István el és át adom örökleg, és változhatatlanul *Bezerédj István* örökösöknek, és engedményeseinek Hidja-Apáti pusztájából a' Szegzárdi helységhez kapcsolt azon telket, mely a' *Szegzárdi* számla alatt fekszik, és keleti oldalán *3556/36* öltői, délin *3613/36* öltől, nyugotin *3614/36* öltől, és éjszakin *3556/36* öltői vonalak közt *2667* négyszög öleket foglal magában.

2-or. Mind addig, míg *Bezerédj István* örökösai, vagy engedményesei ezen teleknek alább írt módon felszámíttandó örök árát nekem Bezerédj Istvánnak, örökösöknek, vagy engedményeseimnek le nem teszik, nekem vagy emezeknek fizetni fognak évenként minden *ezen teleknek* *10 forint, az az tíz forintot száz pengő pénzben* *3614/36* öltől egy tizenöt forintot *3614/36* öltől.

féltévi részekben, új esztendő és Július 1-ső napjain. Ezen felül pedig fizetni fognak a' helység iskola fundusába évenként minden olyan holdtól *30* az az harmincz pengő-kraiczért *ezen teleknek* *10 forint* és pedig mindenképen és minden esetre, akár legyenek iskolába járó gyermekeik, akár nem; és fizetni fognak még a' helység pénztárába a' közadó pótlására szintén minden olyan holdtól *30* az az harmincz pengő-kraiczért *ezen teleknek* *10 forint* ezen kétféle fizetésekre nézve a' községnek adott alapító leveleinnek értelmében. Mi eránt e' helyen határozottan és szabályilag kifejeztetik: hogy ezen két rendbeli, t: i: iskola, 's adó pótlási fizetés, mely összevéve egy egy holdtól egy pengő forintot teszi, úgy, mint azon földnek mindenkori birtokával járó községi teher, és illetőleg közadózás legyen mindennemű viszokra 's állapotra nézve tekintendő 's felveendő.

3-or. A' midőn *Bezerédj István* vagy ezen teleknek utáma jöendő birtokosai azt a' második pontban érintett évi fizetésekre nézve örök árának letételével megváltani akarják, ez nékiek akár mikor tellyes szabadságukban álljon; — olly móddal: hogy a' teleknek örök ára az érintett évi fizetés után, mely az örök ár kamatjául tekintendő, azon kamatláb szerint számíttassék, mely szerint fog akkorán a' Szegzárdi árva pénztár az árváknak tőkétül kamatot fizetni. Mikképen ha p. o. az illy megváltás idejékor,

birtokosi bírójukat, bévevőjüket, esküdjüket, jegyzőjüket, és egyéb tisztviselőket oly módon fogják választani: hogy még a helységbeni telkeknek felénél több megváltva nem lesz, az én Bezerédj István, örökösöm, vagy általunk rendelendő személynek előlépése alatt, ha pedig a telkeknek felénél több megváltva leendő, a nemes Megye egy járásbeli tisztjének előlépése alatt mind azon 20 éves, és magok kegyerén lévő személyek, kik Szedresen, vagy maguk házában, vagy bérben, de ez utóbbik hat évnél tovább laknak, azon időben, melyben más helységeken is bíró választások történnek, a helység házában összejövén, ott a választás titkos szavazás mellett a jelenlévő választóknak egyenlő voksaik általános többségével minden más általi candidatio, vagy megszorítás nélkül történjék. — Ha az első voksolásban általános többség egyre sem nyilatkozik, a legtöbb voksot nyert kettő közül hasonló voksolással fog egy elválasztatni; az ekkori voks számnak is egyenlősége esetében sors vonás fogván a kettő között határozni.

12-cr. Azon váratlan esetben, ha ezen szerződésben foglalt telket, annak birtokosa bár mi okból akár mikor elhagyná, a nélkül, hogy azt tőle más átvette volna — a c'képen a telek pusztán maradna, a telek minden rajta lévővel együtt én reám Bezerédj Istvánra vagy örökösöimre tellyes tulajdonul mint szabad pusztai birtok ingyen vissza fog szállani.

13-or. Ezeknek folytatában feljелеttetik minden időbeni birtokost kötelezőleg: hogy a telket hat száz négyszáz öleknél kisebb darabokra sem örökségképpen, sem más uton módon eladni nem lehet; egyenlő több lakóknak pedig egy telken éhben csak az a telket szabad, ha az a helység előjárói tüzveszedelem tekintetében tilalmazzák; mely tilalomra nézve azonban a telek birtokosa a járásbírónak felsőbb intézkedéséhez folyamodhatik.

14-cr. Ha köztünk szerződő felek között akár mikor e szerződésnek pontjaira nézve peres kérdések támadnának, minden pénzbeli tartozásokat illetők a szóbeli per útján lesznek követelhetők, és elintézendők, más neműekre nézve pedig a 9-dik pont alatt kikötött választott bíróságot kérjük, és rendeljük bírónknak.

15-or. Én Szabó József és annak e telekben minden birtok utódjai ezen szerződést, és annak minden pontjait és feltételeit maga a birtokba lépéssel, és az által tellyes tartalmuk szerint elfogadjuk, és azok szerint magunkat, maradékinkat szorosa, és mindenkorra kötelezzük.

Helyi Helység 1847. évi 14. sz. rendeletének alapján

Bezerédj István

*Ennek telek a rajta lévő házat egyenlő
többi lakókkal együtt, ki egyenlő
előjáró. Szabó József, mint egyenlő
örökös, által iratott és mint egyenlő
birtokos, bejegyeztetett. Helység 1847. évi 14. sz.*

Bezerédj István
Bezerédj István

1. melléklet: Részletek Bezerédj István Szabó Józseffel kötött örök adás-vételi szerződéséből

Forrás: Tóttós 1988

Örök adás-vevési és telepedési szerződés.

Mellyre mi alul írottak a' következő pontok, és feltételek szerint léptünk egymással; ugymint:

1-ör. Én Bezerédj István el és át adom örökleg, és változhatatlanul *Németh Mihálynak* örökösinek, és engedményeseinek Hidja-Apáti pusztából a' Szedresi helységhez kapcsolt azon telket, melly a' *Hidjai utczában az 5-ik* — szám alatt fekszik, és keleti oldalán *45 öl 1 láb* délyi, délin *10 öl 4 láb 6*, nyugotin *51 öl 5 láb 6*, és éjszakin *11 öl 3 lábnyi* délyi vonalak közt *kilenek hársfa és 3 kő* négyszög öleket foglal magában.

2-ör. Mind addig, míg *Németh Mihály* — örökösei, vagy engedményesei ezen teleknek alább irt módon felszámittandó örök árát nékem Bezerédj Istvánnak, örökösimnek, vagy engedményeseimnek le nem teszik, nékem vagy emezeknek fizetni fognak évenként minden *900 nyolcz és fél holdtól 5 arasz 6 pengő forintot 3 db cseri banyát egy com. ventios forintba hámitván, és ezen egy holdban adott telket, fél arasz aranyis*

félévi részekben, új esztendő és Julius 1-ső napjain. Ezen felül pedig fizetni fognak a' helység iskola fundusába évenként minden olyan holdtól 30 az az harmincz pengő kraiczárt *és ezen egy holdnyi területtel ugyan annyit*

és pedig mindenkoron és minden esetre, akár legyenek iskolába járó gyermekeik, akár nem; és fizetni fognak még a' helység pénztárába a' közadó pótlására szintén minden olyan holdtól 30 az az harmincz pengő kraiczárt *és ezen egy holdnyi területtel ugyan annyit* — ezen kétféle fizetésekre nézve a' községnek adott alapító leveleimnek értelmében. Mi eránt e' helyen határozottan és szabályilag kifejeztetik: hogy ezen két rendbeli, t: i: iskola, 's adó pótlási fizetés, melly összevéve egy egy holdtul egy pengő forintot téssen, úgy, mint azon földnek mindenkori birtokával járó községi teher, és illetőleg közadózás legyen mindennemű viszokra 's állapotra nézve tekintendő 's felveendő.

3-ör. A' midőn *Németh Mihály* vagy ezen teleknek utánna jövőendő birtokosai azt a' második pontban érintett évi fizetésekre nézve örök árának letételével megváltani akarják, ez nékik akár mikor tellyes szabadságukban álljon; — olly móddal: hogy a' teleknek örök ára az érintett évi fizetés után, melly az örök ár kamatjául tekintendő, azon kamatláb szerint számittassék, melly szerint fog akkoron a' Szegzárdi árva pénztár az árvának tőkétül kamatot fizetni. Miképpen, ha p. o. az illy megváltás idejekor,

ugy mint jelenleg, az érintett árvai kamatláb száztuli öt lészen, az ezen szerződésbeli évi fizetésnek *11:10 öt pengő forintnak tőleji száz forint* lészen 3 dít lészen hamar egy forintla kamatvón.

Ezen sommánál a' megváltási, vagyis örök ár, semmi esetre alább nem szá-
hat. Ellenben ha az érintett kamatláb alább szállana p. o. száztul négyre, a'
fenforgó *öt forint* után a' tőke, az az a' teleknek örök ára *Szabadságjog*
fogna tenni, 's így tovább. Melly e' szerint felszámittandó tőkét, a' telek bir-
tokosa akár mikor minden felmondás nélkül nékem, örökösimnek, vagy en-
gedményeseimnek lefizetheti, akár egészen, akár részenként; egyszer egy-
szer mégis húsz pengő forintoknál nem kevesebbet. Önként értetődven, hogy
az illy részletes fizetéseknek megfelelő kamat az évenkénti fizetésekből
mindannyiszor levonandó lészen. Szabályszerűleg megjegyeztetik: hogy a'
második pont értelmében az iskola fundusához és az adó pótlására fizetendő
évenkénti summák az illy megváltás alá nem vétethetnek; hanem okvettele-
nül, és változhatlanul mint a' telek birtokához kapcsolt teher alapító levele-
im értelmében mindenkorra fenmaradnak, és fentartandók lesznek.

4-cr, A' midőn az egész örök ár eképpen le fog fizetettni, azontul a'
telektől annak birtokosai nékem Bezerédj Istvánnak és örökösömnek mivel
sem fognak tartozni: addig pedig azt az évi fizetéseknek terhe alatt birand-
ják; melly teher és reám eladóra nézve jövedelem ezen telek tekintetében
minden más tartozást, követelést, vagy a' telek birtokosa ellen ne talán más
által intézendő birói foglalást részemre, 's örökösöm részére megelőz.

5-ör. Az örök árnak lefizetése a' fentebbek szerint a' telek birtokosi-
nak ugyan mindenkoron szabadságában álland — én azomban Bezerédj Ist-
ván, örökösöm, vagy engedményeseink őket arra bár mi okból soha nem kény-
szerithetjük; hanem míg azt önkényt teendik, az ezen szerződésben kikötött
évi fizetésekkel megelégedni tartozunk.

6-ör. Ezen telket a' jelen szerződés szerint, és annak erejével nem
csak *Németh Mihály* — és örökösei magok állandóan birhatják; ha-
nem azt másnak is — bár melly törvényszerű szerződés mellett — tellyes
szabadsággal el és által fogják adhatni. Halál esetére továbbá az ezen szer-
ződésben foglalt föld, és azon lévő jószág és érték a' mindenkori birtokosnak
tellyesen szabad rendelkezésétől függend. A' mennyire pedig a' teleknek bir-
tokosi másképp nem rendelkezének, halálukkal az említett értékbeni örökösö-
dés a' köztörvény szerint történendik; ugy mindazáltal, hogy az oldalagos
örökösödés csak a' másod izig terjedjen. Azon esetre végre, ha a' telek bir-
tokosi sem végrendelést nem tesznek, sem törvényes örökösök, az oldalagu-
akat ismét csak másod izig értvén, nem találtnak, az ezen szerződésben
foglalt föld, annak gyümölcsei, 's azon lévő épületek, és bár melly ingó va-
gyon és érték az eladó Bezerédj Istvánra, örökösöire, vagy engedményeseire
fog ezen szerződésnél fogva által és vissza szállani. Melly feltételt mi a' telek-
nek minden, és mindenkoron birtokosai a' birtokba lépéssel elválaljuk, azt
saját kötelező szerződésünknek nyilatkoztatjuk, és annál fogva, 's a' szerint

az olyan értékre nézve illetőleg örökösödési rendet szabunk. A' mint hogy én Bezerédj István ezen reám, vagy örökösömre háramolható magvaszakadti vagyonra nézve egészen a' Szedresi iskola javára, magamnak abból mit sem tartván fen, külön alapító leveleimben rendelkeztem is. A' gyermekek nevelésében lévén t: i: minden község jövődjének legjobb és legbiztosb alapja, minden feleihez hív és istenfélő polgárnak leginkább vigasztalásául, 's örökös nem létében is vagyonának gyarapítására, 's megőrzésére ösztönül szolgál, ha e' módon előre tudja, hogyha Isten őt maradékkal nem is áldaná meg, és véletlen halállal rendelkezés nélkül mulnék ki, fáradságosan szerzett vagyona illy jótékony célra készen fordítandó.

7-er. Minden birtok változásnak, melly ezen szerződésben foglalt telekre nézve akár örökösödés, akár szerződés útján történendik, két külön könyvbe fel kell jegyeztetnie; az egyiket a' község által, a' másikat általam vagy az által, kinek az évi fizetések járandnak, rendelendő személy fogja vezetni. E' bejegyzésért pedig minden egy egy holdtul húsz pengő krajezár fog fizetett; melly díjnak fele az egyik, fele a' másik könyvivőnek járand, miért ők az illy bejegyzéstől külön bizonyítványt adni tartoznak; melly bizonyítványt ha valaki a' birtokba lépéstől számítva egy hónap alatt magának meg nem szerez, nem csak a' Szedresi lakosoknak helybéli jogaival nem élhet, hanem az illy bejegyzéssel és bizonyítvánnyal meg nem erősített birtoka csak zálognak tekintetvén, minden órában az előbbi birtokos által, egyedül a' tőke vétel árának letétele mellett, vissza váltathatik.

8-er. A' mint *Szedresz* és birtok uróai a' fen kitett fizetésen kívül nékem Bezerédj Istvánnak és maradékimnak mással semmivel nem tartoznak, ugy nékiek-is ezen szerződésben körül irt hold téren kívül semmi némű föld, haszonvétele, vagy jus nem adatik, és nem ajánlatik. Sőt nyilván kikötve vagyon: hogy ők sem legelőre, fára, vagy más tüzelő szerre, — ló, marha, sertés, vagy baromfi járásra, — sem bár mi néven nevezendő haszonvételekre, vagy segedelemre számot nem tarthatnak, és ellenem, vagy örököseim ellen illyetén igényt és követelést bár melly szín alatt nem támaszthatnak. Telküket pedig eleven vagy más kerítéssel körülvenni, 's azon ajtót, és kaput tartani kötelesek; mellyen kívül sem a' Hidja-Apáti pusztán, sem a' Szedresi házak folytában lehető üres téreken semmi jussok, keresetük, vagy haszonvételük nincsen, és fen nem marad. Nyilván feljeleltetvén e' helyen: hogyha én Bezerédj István, vagy örökösöm akár mikor rétet, földet, legelőt, vagy más haszonvételt ezen szerződésbeli telek birtokosinak részben, bérben, vagy más fejében adnánk, az, mint más külön alku tárgya, a' jelen-örökös szerződéssel össze kapcsoltnak, vagy azzal járónak semmi szín alatt ne tekintethessék, és ennek pontjain tul a' telek birtokosinak bár minő követelésre just ne adjon.

9-er. A' vendégfogadót, koresmát, mészárszéket, szóval a' bár mi helyen, és módon történhető hús, vagy bor, ser, pálinka kimérést, és vendéglő konyha tartást, úgy az idő jártával talán létezni fogó vásár jövedelmet én Bezerédj István magamnak, örökösömnek, és engedményeseimnek kizárólag fentartom, és ezeknek gyakorlására nézve a' telek birtokosságának sem-

mi jussa 's szabadsága nem leendő: azon esetet kivéve, ha köz törvény az úgy mondott regálékra nézve országos változást teendne, melly változás azon esetben a' Szedresi községre is ki fogna terjedni. Mindazonáltal már jelenleg, amint a' község iskola fundusát az úgy mondott regálék haszonvételeiből én Bezerédj István egy külön alapító levelem értelmében némileg részesitem, úgy ezen a' mostani körülményekhez képest e'kép szabályozott dolgot nem kívánván a' községre nézve terhes egyedárusággá kényszerítőleg örökíteni, azon esetre: ha a' Szedresi község Isten segítségével, a' polgároknak józan-sága, becsületessége 's iparkodása után olly virágzó állapotra jutna, hogy azoknak többsége az úgy mondott regálékat öszvesen mindannyit, vagy egyeseket is meg akarná váltani, ezennel magamat, és szerzői jussomnál fogva örökösimeit is kötelezem: hogy ezen megváltást ő tőlök elfogadják, olly módon: melly szerint egy részről a' község, más részről én, vagy örököseim egy és egy bírót, ezek pedig egy harmadikat magoknak elnökül válasszanak, vagy ha ők erre nézve meg nem tudnának egyezni, a' mind egyik bíró által nevezettek közül az elnök sors által jeleltessék ki; és ezen három személyből álló bíróság felvén ezen megváltandó egy, vagy több regál haszonvételeknek, és az azoknak gyakorlására szolgáló épületeknek akkori jövedelmét, és levonván a' kezeléssel járó költségeket, állapítsa meg a' tiszta jövedelmet, melly kamatul vétetvén, a' megváltási tőkének meghatározására szolgáljon; a' kamat láb olly módon vétetvén fel, mint a' szerződés 3-dik pontja alatt az évi fizetések megváltására nézve ki vagyon fejezve. Az így meghatározandó váltásig tőkét én Bezerédj István, vagy örököseim egyszerre, vagy, mégis egy negyednél nem kisebb részekben-is, felvenni tartozunk; mellyet a' község egészen lefizetvén, az illető haszonvételeknek tulajdonosává válik, és azokra nézve szabadon rendelkezhetik. Ezt azonban csak tellyes lefizetés után; addig míg ez történendik, én, vagy örökösim a' részes fizetésektől csak kamatot adni tartozunk, a' haszonvételek pedig birtokában fogunk maradni. Ha ezen megváltási sommának e'képen történendő meghatározásában a' község, avagy én vagy örökösim meg nem nyugodnánk, a' választott bíróságtul felebb vitelnek a' község által két, és általam, vagy örököseim által is két választandó új bíróhoz legyen helye; kik ismét egy ötödiket elnökül fognak magoknak a' fenn irt mód szerint választani; 's ezen második bíróságtul, ha az elsőnek ítéletét helyben hagyja, többé felebbvitelnek helye ne legyen — ellenkező esetben pedig az Tolna vármegye törvényszékéhez folyton birtokbul történjék — ezen utóbbinak bár melly ítélete azonban, mint végkép eldöntő, további fellebbvitel nélkül álljon.

10-cr. A' 9-dik pontban elsorolt haszonvételeket illy módon kivéve — ezen szerződésben foglalt földtérén bár minő más haszonvételt gyakorolni, mű-, vagy gyáripárt üzni, boltot vagy raktárt nyitni, és abban a' fentebbieken kívül mindenfélét, sőt is árulni a' nélkül, hogy ezeknek fejében nékem Bezerédj Istvánnak, vagy örökösimnek valami fizetendő vagy szolgálendő volna, a' telek birtokosinak mindenképpen szabadságában hagyom.

11-cr. Mind addig, míg magyar hazánkban ország törvénye a' községek rendszerét meg fogja állapítani, a' Szedresi község és abban e' teleknek is

birtokosi bírájukat, bévevőjüket, eskütjeiket, jegyzőjüket, és egyéb tisztviselőket oly móddal fogják választani: hogy még a helységbeni telkeknek felénél több megváltva nem leszen, az én Bezerédj István, örökösöm, vagy általunk rendelendő személynek előlulése alatt, ha pedig a telkeknek felénél több megváltva leend, a nemes Megye egy járásbeli tisztjének előlulése alatt mind azon 20 éves, és magok kenyerén lévő személyek, kik Szedresen, vagy maguk házában, vagy bérben, de ez utóbbik hat évnél tovább laknak, azon időben, mellyben más helységekben is bíró választások történnek, a helység házában őszvejővén, ott a választás titkos szavazás mellett a jelenlévő választóknak egyenlő voksaik általános többségével minden más általi candidatio, vagy megszorítás nélkül történjék. — Ha az első voksolásban általános többség egyre sem nyilatkoznék, a legtöbb voksot nyert kettő közül hasonló voksolással fog egy elválasztatni; az ekkori voks számnak is egyenlősége esetében sors vonás fogván a kettő között határozni.

12-er. Azon váratlan esetben, ha ezen szerződésben foglalt telket, annak birtokosa bár mi okból akár mikor elhagyná, a nélkül, hogy azt tőle más átvette volna — s e képen a telek pusztán maradna, a telek minden rajta lévővel együtt én reám Bezerédj Istvánra vagy örökösöimre teljes tulajdonul mint szabad pusztai birtok ingyen vissza fog szállani.

13-or. Ezeknek folytában felleleltetik minden időbeni birtokost kötelezőleg: hogy a telket hat száz négyszög öleknél kisebb darabokra sem örökségképpen, sem más uton módon elosztani nem lehet; egynél több lakóházat pedig egy telken építeni csak azon tel mellett szabad, na az a helység előjárói tűzveszedelem tekintetében nem tilalmazzák; melly tilalomra nézve azomban a telek birtokosa a járásbeli főbírónak felsőbb intézkedéséhez folyamodhatik.

14-er. Ha köztünk szerződő felek között akár mikor e szerződésnek pontjaira nézve peres kérdések támadnának, minden pénzbeli tartozásokat illetők a szóbeli per útján lesznek követelhetők, és elintézendők, más neműekre nézve pedig a 9-dik pont alatt kikötött választott bíróságot kérjük, és rendeljük bíráinknak.

15-ör. Én *Németh Mihály* és annak e telekben minden birtok utódjai ezen szerződést, és annak minden pontjait és feltételeit maga a birtokba lépéssel, és az által teljes tartalmuk szerint elfogadjuk, és azok szerint magunkat, maradékinkat szorosan, és mindenkorra kötelezzük. *Közlő Helyén Július 20-án 1847. minit a helyi felmérésre hitelesítésének napján*

Bezerédj István
Németh Mihály ezen telket eladta
azt Szabó Mihályának, kinek ezen
tel mint a helyi birtokosok által
jegyzetelt. Helyén Július 20-án
Közlő Helyén
Ezen telket Szabó Mihály eladta János
Wassnernek, kinek minit a helyi felmérésre
hitelesítésének napján Július 20-án 1847.

2. melléklet: Bezerédj István Németh Mihállal kötött örök adás-vételi szerződése

Forrás: A szerző birtokában.

Ezen igazolvány tulajdonosa <u>50.</u> társával együtt 1 <u>évi</u> <u>1906</u> n kelt szerződés értelmében <u>szőlő</u> munkára <u>Apponyi Károly</u> lakoshoz <u>523.</u> holdnyi <u>szőlő</u> területre <u>haránt</u> munkát végeztek. munkabér kikötése mellett <u>1906</u> időre elszegődtek. <u>Stallmayer</u> jegyző.	A munkaadó neve, lakhelye
	A szerződés kelte, az elvállalt munka neve, ideje

Ezen igazolvány tulajdonosa <u>19.</u> társával együtt <u>1906</u> évi <u>dec</u> <u>9.</u> a kelt szerződés értelmében <u>cséplési</u> munkára <u>Dr. Fátih Tilor</u> <u>szőlő</u> <u>gondozására</u> <u>lakos</u> <u>1049</u> <u>galona</u> <u>termény</u> <u>49</u> <u>várq</u> <u>2. K. napján</u> <u>1906</u> <u>évi</u> <u>időre elszegődtek.</u> <u>Uran</u> jegyző.	A munkaadó neve, lakhelye
	A szerződés kelte, az elvállalt munka neve, ideje

3. melléklet: Részletek Füzi János munkásigazolványából

Forrás: A szerző birtokában.

4. melléklet: A 18. századi textilmanufaktúrák területi elhelyezkedése

Forrás: Endrei 1969:240

5. melléklet: A tolnai selyemfonógyár a 20. század elején

Forrás: tolnaiseta.eu

6. melléklet: A tolnai selyemfonógyár épülete mai állapotában

Forrás: A szerző.